

Slovenská reč — časopis Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied pre výskum a kultúru slovenského jazyka. Vychodí šesťkrát za rok. — Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. — Rediguje redakčná rada. Hlavný redaktor a zodpovedný zástupca prof. dr. Eugen Jóna. — Predplatné na XXIII. ročník Kčs 24,—, jednotlivé čísla po Kčs 4,—. Predplácanie časopisu možno zastaviť len koncom kalendárneho roku. — Účet Štátnej banky československej č. 39-161-0582. — Príspevky a recenzné výťažky pre redakciu posielajte na adresu: Redakcia časopisu Slovenská reč v Bratislave, Klemensova 27. — Tlačia Severoslovenské tlačiarne, n. p., Martin. Novinové výplatné povolené Poštovým úradom Bratislava 2 pod číslom 231 — prepr. 1955. Dohliadací poštový úrad Bratislava 2 a Martin 1.

OBSAH

Stanislav J., Slovenské slovo v speváckom umení — — — — —	3
Peciar Š., Funkcie slovesa <i>byť</i> v spisovnej slovenčine — — — — —	20
Ružička J., Poznámky o polohe zhodného prívlastku — — — — —	35

Diskusie

Jánošík A., Životné skloňovanie činiteľských mien na <i>-teľ</i> v slovenčine —	41
Horecký J., Znova o skloňovaní činiteľských mien na <i>-teľ</i> — — — — —	48

Zprávy a posudky

Jazyková poradňa, Fr. Miko — — — — —	50
Prof. dr. Jozef Štolc päťdesiatročný, E. Pauliny — — — — —	55

Rozličnosti

Výslovnosť a skloňovanie mien Verne a Morse, L. Dvonč — — — — —	58
Udlabčiť, či udlapčiť? K. Habovštiaková — — — — —	59
Sejm — snem, Štátna rada Čínskej ľudovej republiky — vláda Čínskej ľudovej republiky, L. Dvonč — — — — —	60
O správnom používaní slov predseda a prezident, L. Dvonč — — — — —	61
Niektoré názvy zamestnania žien, Fr. Miko — — — — —	62
Osvojiteľ — osvojovateľ? Š. Vragaš — — — — —	63
O presýtenom významovom spojení, M. Marsinová — — — — —	64

Slovenská akadémia vied

Sekcia spoločenských vied — Ústav slovenského jazyka

SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum a kultúru
slovenského jazyka

XXIII

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 1958

SLOVENSKÁ REČ

časopis Slovenskej akadémie vied
pre výskum a kultúru slovenského jazyka

Hlavný redaktor prof. dr. Eugen Jóna

Výkonná redaktorka Marta Marsinová

Redakčná rada: univ. doc. dr. V. Blanár, prof. dr. E. Jóna, dr. G. Horák, dr. J. Horecký,
M. Marsinová, univ. prof. dr. E. Pauliny, dr. Š. Peciar, univ. doc. dr. J. Ružička,
univ. prof. dr. J. Stanislav

SLOVENSKÉ SLOVO V SPEVÁCKOM UMENÍ

Ján Stanislav

I. Pohľad z prítomnosti do minulosti

Do jazykovedy pribudli v ostatných rokoch nové diela o slovenčine, ktoré objavujú zákonitosti a vývinové tendencie slovenského jazyka. Výskumy podávajú nové osvetlenie viacerých javov. Fonetika používa nové metódy, pojmy a termíny, ktoré donášajú aj prekvapujúce pohľady na zvukovú stránku jazykov. Mingografy, spektrografy a sonografy dovoľujú viac ako doteraz skúmať a vidieť veľmi jemné rozdiely fonetických vlastností rôznych jazykov. Hovorí sa už o viditeľnej reči. R. K. Potter, A. G. Kopp a H. G. Green vydali r. 1947 knihu s nadpisom, ktorý v slovenskom preklade znie *Viditeľná reč*.¹ V odbornej literatúre sa hovorí, že toto dielo znamená novú epochu vo fonetike.² Zvuky reči môžeme vidieť na záznamoch moderných prístrojov — na spektrogramoch, a viditeľnú reč môžeme znova previesť na zvukovú. Fonému, hlásku, sa podarilo rozbiť na elementárne prvky, ktoré sa dajú skúmať; možno vidieť, že sú vo vzťahoch, protikladoch. Nejdeme tu uvádzať bohatú literatúru. Podotknúť však môžeme, že sa píše znova o vzťahoch medzi rečou a hudbou. U nás písal o tom už voľakedy slavista Filozofickej fakulty Univerzity Komenského prof. dr. Miloš Weingart v dlhej štúdii *Étude du langage parlé suivi du point de vue musical avec considération particulière du tchèque* (Travaux du Cercle linguistique de Prague I, Praha 1929, 170—242). Novšie o tom píše profesor univerzity v Moskve A. A. Reformat'skij v štúdii *Reč i muzyka v penii* (Voprosy kul'tury reči I, Moskva 1955, 172—199). Tieto práce prenikli aj na Západ a využíva ich najnovšie G. P. Springer v štúdii

¹ R. K. Potter—A. G. Kopp—H. G. Green, *Visible Speech*. New York 1947.

² G. Fant, *Modern instruments and methods for acoustic studies of speech*. Oslo 1957.

Language and music — Parallels and divergencies (For Roman Jakobson 1956, 504—513). V týchto prácach je aj mnoho literatúry. O niektorých problémoch sme písali v štúdií *Reč, hudba a spev* (Slovenská reč XXI, 1956, 268—282). Z divadelníkov sa touto otázkou zaoberal K. S. St a n i s l a v s k i j v diele *Hercova práca* v kapitole Dikcia a spev a po ňom najmä D. A s p e l u n d v knihe *Razvitije pevca i jeho golosa* (Moskva 1952; vyšiel aj český preklad).

Nové objavy a nové vedecké diela majú pre spevácke umenie veľký význam. V SSSR už dávnejšie zdôrazňujú fonetiku jazyka, na ktorej sa buduje národná forma speváckeho umenia. Priekopnícku prácu v tomto odbore vykonal najmä D. Aspelund, spevák a fonetik v jednej osobe, a to uvedenou knihou. V SSSR je na každom konzervatóriu laboratórium pre experimentálnu fonetiku. Otázky speváckeho umenia riešia v SSSR na vedeckých konferenciách, pričom sa na fonetiku kladie veľký dôraz, lebo vokálna technika podľa sovietskych odborníkov závisí od fonetiky jazyka atď. (D. Aspelund, tamže 160.)

Je len jasné, že dnes sa aj u nás budeme musieť prispôbiť v tomto odbore práce uvedeným novým hľadiskám a metódam. U nás sa viac ráz poukazovalo na nedostatky našich spevákov v rečovej oblasti. Písali o tom ľudia rôzneho odborného vzdelania. V speváckych kruhoch, pokiaľ to môžeme pozorovať, najmä mladších, sa tu a tam o tom už premýšľa. Zhruba však, najmä v divadlách, sa ostáva pri starých spôsoboch práce, myslenia a názorov na slovenský jazyk ako umelecký nástroj. Pritom aj v speváckom umení platia zásady realistického podania a u nás, pravdaže, princípy socialistického realizmu. Každý pedagóg spevu a jazykovedec vidí, že sa u nás spieva na fonetickej báze rôznych jazykov, pričom sa ešte k tomu mieša spisovná reč s nárečiami, ba aj prešporská kraxlhuberčina má tu svoj dobrý podiel. Nižšie uvedieme ohlas B. Hanáka, ktorý otázku videl správne.

Pri takomto stave vecí spevácky prejav nie je národný a ani pravdivý. Tieto dve vlastnosti sa v realistickom podaní majú vypracovať do podrobností. Upozornili sme na to viac ráz.

Akademik Fr. T r á v n í č e k v knižke *Umělecká mluva* (Praha 1947) výstižne píše, že estetické zameranie jazykových prejavov je ústrojnou nadstavbou zdelovacieho úkonu, jeho umocnením (7), a zdôrazňuje, že jazykoveda je povinná vziať umeleckú reč do svojho pracovného okruhu. Ba túto úlohu pokladá dnes za jednu z hlavných úloh jazykovedca (29).

Znáμου skutočnosťou je, že v našej činohre vedeli už pred štvrtstoročím zainteresovať jazykovedu do otázok javiskovej slovenčiny, kým v speve sa nič takého nestalo. Možno uviesť, že prof. Ján Strelec už r. 1940 v Národných novinách (z 21. sept. 1940) upozornil na nástojčivosť otázky sloven-

skej opernej javiskovej výslovnosti. V referáte o slovenskom predvedení Smetanovej *Predanej nevesty* bol vtedy napísal: „V tejto súvislosti nemôžem ale nepovšimnute nechať problém slovenskej javiskovej výslovnosti opernej. Slovenská operná výslovnosť nie je jednotná, ba vôbec nebadať nikde ani stopy, ktoré by prezradzovali, že sa na tomto poli začalo už aj pracovať podľa určitých a pevne stanovených princípov. Šéf činohry Janko Borodáč venoval otázke javiskovej reči slovenskej dlhé roky neúnavného a aj vedecky do všetkých detailov zabiehajúceho úmorného štúdia, čím si právom zaslúžil epiteton „tvorca javiskovej slovenčiny“. Otázka je, či a kedy sa nájde na vybrúsenie slovenskej opernej výslovnosti druhý Borodáč, ktorý by vedel podľa smerníc Borodáčom zistených a zákonmi slovenskej fonetiky ustálených usmerniť jednotnú vzornú javiskovú výslovnosť aj spievaného slova. Lebo bez takéhoto zásahu ostane proces poslovenčenia opery stáť na polovičnej ceste a opera po jazykovej stránke nepriblíži sa nikdy k ideálu, aby spievanému slovu bolo [toto slovo v tlači vypadlo — pozn. J. S.] trocha aj rozumieť.“

Na upozornenie prof. Strelca sa nedalo nič. Prinajmenej neurobilo sa nič takého, ako robil J. Borodáč v spolupráci s jazykovedcom. Otázka sa vyvíjala živeline.

Prečo v opere nenasledovali príklad časti činohry a prečo varovný hlas Jána Strelca ostal bez ozveny? Prečo dnes, keď sme tieto otázky položili na vedeckú bázu spolu s členkou opery ND Delfínou Stanislavovou, ktorá aj vypracovala a publikovala i praktické cvičenia, ostáva všetko pri starom stave?

Na pochopenie toho si treba osvetliť niečo z dejín slovenskej opery a všimnúť si najmä ideologickú základňu, na ktorej stála vedúca skupinka opery, a v čom sa podľa nej videla problematika slovenského spievaného slova v speve. Jazyk sa pestuje alebo nepestuje vždy podľa zmýšľania človeka. Jazyk a jeho kultúra sa vyvíja s vývinom spoločnosti.

Veľmi inštruktívnym poučením o rozdieloch medzi postavením a ponímaním otázky slovenčiny v činohre a spevohre je knižka článkov Janka Borodáča *O slovenské národné divadlo* (Martin 1953). Janko Borodáč niekoľko ráz písal o Rusku a SSSR. Už v rokoch 1925—1926 uviedol v bratislavskom SND sovietskú hru. Chodil do Moskvy a donášal odtiaľ nový vzduch do nášho divadelníctva. Zašiel si aj za samým K. S. Stanislavským a z úcty mu bozkal ruku. Písal o Stanislavskom niekoľko ráz ešte pred druhou vojnou a prenášal jeho systém na bratislavskú scénu. Pri návšteve slovenskej činohry v Prahe pražská kritika označila bratislavské divadlo za „slovenské moskovské umelecké divadlo“. To bolo pred druhou vojnou veľké vyznačenie. Tieto historické fakty robia česť celej našej kultúre. Slavista ich rád uvádza a vidí v nich pokračovanie starodávnych, pre-

krásnych stykov s veľkým ruským národom, pričom pokrokovosť týchto činov sa chváli sama.

Bolo výhodou našej činohry, že niektorí činoherci chodili sa napájať zo žriedel realistického divadla v Moskve. Progresívnu líniu si slovenská činohra zachovala aj cez vojnu.

V súvislosti s týmto umeleckým zameraním činohry Janko Borodáč začal budovať slovenskú javiskovú reč. Nemohol nepoznať názory K. S. Stanislavského na túto otázku. A tak od r. 1931 skúmal platnosť mnohých ortoepických pravidiel, ktoré mu nadošľoval jazykovedec. Sledoval prácu jazykovedy. Niet predsa realistickej scény bez pevnej, funkčnej organizácie jazykovej zložky umeleckých výkonov na javisku. Dnes, pravdaže, máme viac požiadaviek od činohry v tomto smere. Súvisia najmä s výskumami slovenského jazyka v posledných rokoch. Pritom sme radi, že časť činohry postupuje správne a že tu máme aj ozajstných majstrov slovenského slova. Chceli by sme vidieť, aby sa celá činohra skvela vzornou dikciou. O vážnych nedostatkoch M. Hubu atď. píšem v Predvoji 1957, č. 25.

Takéto pomery boli a čiastočne sú v činohre. Zdôrazňujeme pokrokovosť jej vedúcich činiteľov. Podstatne iná bola situácia v spevohre. Tu sa pred sezónou 1938/1939 a po nej nenašiel ani jediný slovenský sólista vo vedúcej skupine, ktorý by sa bol postavil otvorene podľa vzoru spomenutých činohercov na progresívne a skutočne národné a vlastenecké stanovisko. Najvplyvnejší činiteľ sa postavil na opačný pól tej orientácie, ktorú vyznávali najvážnejší činoherci.

Nazretie do starých časopisov nás ľahko presvedčí o tom, že sa z kruhov spevohry ozývali protidemokratické hlasy.³ Neprekvapuje potom, že sa slovenská ortoepia nepokladala za dosť príhodnú pre spev, ba že sa deklamácia ľudovej piesne odmietala v opernej tvorbe. Boj proti Čechom a češtine sa nijako nezastieral.

Literárnu predlohu Suchoňovej Krútnavy prijal Št. Hoza záporne a o našom ľude pritom písal takto: „Vráťme sa ale ku naturalistickému popisu: Nemôžeme síce v žiadnom diele neočakávať opis lásky, zvlášť nie v tom, kde láska vyvolá hrozný následok — vraždu. Ale takto písať, takéto zolisticke myšlienky rozsierať medzi naším ľudom nie je potrebné... Dost' je už padlý... Musíme ho dvíhať, na morálku privykať...“ (Kultúra I, 573). Eugen Suchoň na to nič nedal a mal pravdu!

Člen spevohry pod pseudonymom Elektra mal o ľude a jeho reči stanovisko nadradeného člena spoločnosti. Píše, že zo scény SND chcú urobiť

³ Porov. Št. Hoza, *Talianske obrázky*. Kultúra V, Trnava 1933, 708—710. — *Brány S. N. D. sa zatvorili*. Niekoľko poznámok o uplynulej sezóne. Kultúra XI, 1939, 185—187. — *Prečo bola založená hudobná komora?* Kultúra XI, 1939, 225—226. Citáty by boli veľmi krikľavé.

„kultúrny“ bar, ktorý potom v ďalšom texte nazýva slovom „lokál“ a o reči poznamenáva: „Tam počuješ výnimočne pokazenú jarmočnícku, skomolenú reč, ako by u služok a sluhov“ (tamže III, 940). Takto!

Slovenčina sa stávala nástrojom kariérizmu. Keď kariéra v opere nešla hladko, poukazovalo sa na Čechov a hromžilo sa, že nespievajú po slovensky atď. Tak pseudonym Elektra poukazoval na to, že v Lubľane aj českí speváci musia spievať po slovinsky, pričom sa partie študujú pod vedením profesora slovinčiny.⁴ Z toho sa potom ďalej vyvodzuje záver pre naše pomery a napokon sa volá: „Raz musí sa stať, že prepukne odveký vzdor, a bude to iste čin nasledujúcej generácie, ktorá takto zúčtuje, lebo bude musieť postaviť sa do rozhodného boja vo vlastnom záujme, veď už ide o to posledné: byť, či nebyť! tak učiť!“ (Kultúra III, 940). Nebudeme tu písať, čo sa stalo, keď „prepukol odveký vzdor“, vieme len, že sa otázka slovenčiny nedostala v spevohre do takých rúk, v akých bola v činohre. O ostatných veciach, ktoré sa stali na jeseň 1938 (náhle odstránenie šéfa opery K. Nedbala atď. atď.), budú azda raz písať iní. Možno k tomu podotknúť, že sa na žiadosť Št. Hozu a J. Vincourka v prvej polovici r. 1938 angažoval v prospech vecí a ľudí v opere (hovorilo sa vtedy o prospechu slovenskosti opery) aj slovenský profesor jazykovedy.⁵

Po Mníchove otázka slovenčiny v speve prešla na starosť Štefana Hozu.⁶ Bolo by bývalo potrebné postarať sa nielen o preklady libriet, ale predovšetkým o problém ortoepie s pomocou jazykovedcov a hneď aj o otázku slovenskej hudobnej deklamácie, založenej na zákonitostiach slovenského jazyka, a toto všetko aspoň natoľko, nakoľko vtedy zákony slovenského jazyka boli známe. Táto robota sa nevykonala. Nikdy sme nič neslýchali o niečom podobnom, ako urobil po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii K. S. Stanislavskij, keď prišiel do Veľkého divadla na pozvanie J. Ma-

⁴ To by bolo správne. Podotknúť však treba, že v Lubľane nebolo toľko českej spoločnosti ako pred druhou svetovou vojnou v hľadisku ND v Bratislave a v tomto meste vôbec, takže prirovnanie nie je celkom príhodné.

⁵ Porov. J. Stanislav, *Okolo Slovenského národného divadla*, denník Slovenský hlas 6. marca 1938. — J. Stanislav, *Z opery Slovenského národného divadla*, tamže 20. mája 1938. K tomu patrí ešte aj autorova písomná intervencia z 26. 1. 1938 u ministerského predsedu ako profesora Filozofickej fakulty UK a napokon poďakovanie J. Vincourka (rukopis u mňa).

⁶ Porov. zprávu denníka Slovák z 22. 12. 1938, 6: „Nové vedenie slovenskej opery, ktoré je v povolaných rukách dramaturga Štefana Hozu a šéfa opery kapelníka J. Vincourka, nás v našej nádeji iste nesklame.“ — Len ako zaujímavú súvislosť k tomuto uvedieme z denníka Slovák (8. 6. 1938, č. 130) z referátu *Kultúrny večer na našom sjazde*: „... Mária Kišoňová taktiež v sprievode Vincourkovom zaspievala potom piesne Mikuláša Schneidra-Trnavského... Štefan Hoza zaspieval niekoľko slovenských ľudových piesní v úprave Viliama Figuša-Bystrého. Pri klavíri bol prof. Joz. Vincourek. Dela Kramplová zaspievala s veľkým úspechom slovenské ľudové piesne v úprave V. Nováka a M. Schneidra-Trnavského...“

linovskej, generálnej riaditeľky moskovských divadiel. Medzi prvými činmi Stanislavského bolo pozvanie fonetika S. M. Volkonského do operného divadla. Pozval aj N. M. Satonova, ktorý prednášal o slove vo vzťahu k vokálnemu umeniu. Sám Stanislavskij chodil na ich prednášky. O fonetike v speve vyhlasoval: „Ortoepia je v opernom divadle potrebná ako vzduch“ (Saričevová, Sceničeskaja reč, 98). K. S. Stanislavskij píše o tom vo svojej krásnej knihe *Můj život v umění* (kap. Operné štúdio Veľkého divadla). U nás sa poukazovalo na Lubľanu. Zabudlo sa, že ako tam profesor slovinčiny, tak u nás profesor slovenčiny mal spolupracovať s operou na tom, aby predovšetkým Slováci spievali podľa zákonov slovenskej fonetiky. Nič takého sa dodnes nestalo. Ustavične sa poukazovalo na Čechov, hoci ich povinnosťou nebolo riešiť tieto základné problémy. Št. Hoza písal na adresu českých hercov vo výročnej zpráve svojej činnosti v sezóne 1938/1939: „Je totiž dačo iného hovoriť chybnou rečou v civilnom živote ako na javisku národnej scény!“ (Kultúra XI, 1939, 187). O školení Slovákov v javiskovej reči sa v tejto zpráve nevraví nič. Táto problematika sa nechala živelne bujniť. V SSSR išlo o realistické divadlo, a preto sa nesmeli dovoliť, aby sa rečová stránka zanedbala.

So slovenčinou sa čo viac robili aj krikľavé scény. Na ilustráciu môžeme uviesť vlastné slová Št. Hozu: „Áno, nedovolilo sa napr. i veľmi dobrej a obľúbenej speváčke spievať v opere po česky preto, lebo hoci pred tromi rokmi svoju úlohu spievala na SND po slovensky, práve v tejto sezóne tvrdohlavo chcela medzi slovensky spievajúcim ensemblom spievať po česky. Na otázku, prečo by nespievala slovensky, keď partiu ovláda, nastala reč vykrúcania sa a že ona si tak nepredstavuje bratskú lásku. Nuž my na to, že si tak nepredstavujeme sesterskú lásku a s takými zaťatými ľuďmi urobíme raz navždy koniec, aby už i tak rozoštvané nedorozumenia nepokračovali“ (tamže 187). Tento prípad objasňuje, aký prístup k rečovej otázke malo pomníčovské vedenie opery a jej vedúca skupina sólistov a v čom videli problematiku slovenskosti opery. O niečom hlbšom nikde nič! K tej českej speváčke možno pripomenúť,⁷ že dnes Slovenka (Bela-

⁷ Možno uviesť, že o krátky čas tí istí ľudia vyhadzovali z opery Slovákov. O tom v článku *Kto je na vine?* „pozorovateľ pomerov v ND“: „Z nepatrného počtu slovenských spevákov a speváčok v slovenskom ND nedostalo sa miesta vraj týmto: Kišoňová-Hubová, Stanislavová, Petrák, Gál, Ďordevičová. Takisto škoda je aj Ďordeviča... V divadelnom svete bývajú síce spory medzi podnikateľom a zamestnancami, ale že by v tomto prípade mladý, neskúsený intendant bol pokračoval správne a spravodlivo a uvedení osvedčení speváci a speváčky nerozumne, o tom právom možno pochybovať. Odchod toľkých mladých umeleckých pracovníkov nie je vecou, ktorú možno riešiť podľa blahosklonnosti pána intendantu. To je problém slovenskej divadelnej kultúry a tiež vecou nášho divadelného obecnstva. Vie o veci Ministerstvo školstva? Informované je o skutočnom stave tejto choroby? Žiaľbohu, v slovenskom ND nie je dnes taký život a taká práca, ako ju opisuje vo svojich článkoch dr. Brezinský.

nová) ako hosť spieva po česky v opere ND a nik jej to nevyčíta, lebo stojíme na iných pozíciách vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi, ako stála skupina sólistov, ktorá vtedy bola prevzala moc v opere do rúk. Mohli by sme uviesť príklady na to, že Slováci a Slovenky spievali po slovensky v Čechách. Aj nami budovanú opernú javiskovú slovenčinu sme po prvý raz vyskúšali — za podmienok pre speváka neobyčajne nepriaznivých (bez skúšok atď.) — s členkou opery ND na českej scéne; tento historický fakt úzko súvisí s vývinom daného problému v spomenutej skupine. Zaznačujeme pritom pomoc z kruhov profesorov spevu v Prahe.

Treba uznať, že si Št. Hoza uvedomoval závažnosť výslovnosti, keď v článku *Slovenské slovo v opere* (Slovák 12. 3. 1944) napísal: „A je veľmi dôležité, ako sa ozve v tomto umelecky najvyspelejšom odbore umenia: slovo.“ — Čakal, že sa v tejto otázke pôjde ďalej, ak sa vo filologických kruhoch nájde „osobnosť, ktorá našu prax podoprie teoreticky-vedecky“. Píše: „Potom budeme môcť hovoriť o opernej-javiskovej reči.“ Nerobí si nádeje, že sa tu pôjde mil'ovými krokmi, a vyslovuje slová: „... aj keď tejto špeciálnej otázke venovali sme pre inú zaujatosť málo pozornosti“. Roku 1949 napísal o tej istej problematike: „Ostáva teda toto pole i naďalej úhorom“ (Hudební rozhledy 1949, 56).

K tomu treba uviesť predovšetkým, že išlo o základné otázky, ktoré sa mali vyriešiť, ako len bolo možné, vtedy, keď sa začalo spievať v spevohre len po slovensky, ako to žiadal J. Strelec. Ba malo sa pracovať sústavne už prv, a to s pomocou jazykovedca-fonetika. Niet údajov na to, že by niektorí z mocensky najvplyvnejších spevákov (Blaho, Hoza, Hubová) boli tu nejako osobitne pomohli celku pri riešení tak vážnych otázok. Pri-najmenej úhor ostal. Št. Hoza si pri konštatovaní o úhore očividne neuvedomil, že píše svedectvo kultúrneho bankrotu skupiny ľudí, ktorí v sezóne 1938/1939 prevzali moc v spevohre a prakticky v speve vôbec.

Tak sa vidí, že tejto skupine ani nebolo jasné, ako si počínať v tejto problematike. Št. Hoza napísal: „V činohre otázku ortoepie už vyriešili.

Zišlo by sa tieto veci dôkladne vyšetriť.“ (Gard. 9. 9. 1943.) — Prvá v poradí sa dostala nazad. Druhej dali 17. 6. 1943 spievať Toscu na generálke bez potrebných skúšok, priviedli si komisiu a donútili ju podpísať osvedčenie. Eugen Suchoň o tom píše: „... a preto ma udivuje, prečo sa v divadle doteraz neuplatnila“. „Obávam sa, že príčiny jej neúspechu na tomto poli bude treba hľadať inde než v otázkach hlasových schopností. Ako člen komisie bol som napr. v r. 1943 svedkom jej vystúpenia v úlohe Toscy, kde sa ukázalo, že vinou vtedajšieho vedenia opery jej nepridelili toľko skúšok, koľko si táto úloha vyžaduje...“ (osvedčenie zo 16. 2. 1954, rkp. u mňa). Roku 1943 juhoslovanský dirigent Krešimir Baranovič napísal o tomto prípade: „...držim da gospodja posjeduje lijepi dramatski sopran, koji će se uz ozbiljan studij u aktivnom kazalištnom radu još i dalje razvijati“ (11. 4. 1943, rkp. u mňa). Uvádzame tieto citáty aj preto, aby sme videli, že zanedbanosť v jazykovej oblasti má hlbšie korene. O umenie nešlo. Pozri k tomu v Pravde z 28. 11. 1945, 4.

Pre nás aplikovaná môže platiť len v niektorých prípadoch, lebo divadelná výslovnosť v opere, práve vzhľadom na hudbu, je celkom odlišná od normálnej i od činohercami vyslovovanej reči.“ Práca a pomoc lingvistov by tu podľa neho bola zaujímavá a spevákom osožná. Netreba osobitne dokazovať, že ortoepia a spevácka výslovnosť sú dve veci, ktoré nemožno pliesť dovedna, ako to urobil Št. Hoza. Písali sme už o tom v štúdii *Reč, hudba a spev* (SR 1956, 277). Jazykovedec venoval týmto otázkam mnoho pozornosti a niekoľko vedeckých prác. Po rozbere daných faktov nemôže podoprieť prax spevohry teoreticky. Prax je zlá, čo si uvedomuje najmä mladšia generácia spevákov, o čom bude reč. Prax, vypestovaná od sezóny 1938/1939, má znaky nenárodného postoja k otázkam slovenského jazyka.

Nik nikdy neuviedol, čo zo slovenskej ortoepie neplatí v speve. Št. Hoza (Práca 15. 10. 1949) spomenul mäkké spoluhlásky, ale nič konkrétneho nenapísal. Nik nemôže uzákoníť takéto mäkkčenie: *zradu svoju s lútosťou oplakávam; láska, láska, čo blaho šíriš* (M. Česániová). Nemožno uzákoníť výslovnosť: *hláďel sokna* (Št. Hoza), *tieto* (Hubová) atď.

Uviedli sme Stanislavského slová: „Ortoepia je v opernom divadle potrebná ako vzduch“. Naši speváci robia elementárne — nie náhodné — chyby. Situácia je o to horšia, že sa do slovenského spevu preniesli fonetické prvky iných jazykov a tieto sa pomiešali so slovenskými. Aj prešporská kraxlhuberčina uplatnila tu svoj vplyv, ba zasiahla dosť intenzívne fonetickú bázu, na ktorej sa na Slovensku spieva a v Bratislave neraz aj hovorí. Pozorovať môžeme s lútosťou, ako najstarší spevák dr. J. Blaho mieša zlú slovenčinu s kraxlhuberskými fonetickými prvkami. To je príklad, ako staršia generácia ponímala otázku slovenčiny v speve v jej najzákladnejších, charakteristických prvkoch a že tu nemala jasné, ako budovať tento odbor umenia vo fonetickej zložke. Dnes, pravda, máme jazykovedné práce, máme ich dosť, takže táto problematika stojí pred nami vypuklejšie ako prv.

Tu vidíme celkove, čo škôd sa narobí, keď sa otázka nechá vyvíjať živelne. Metodický postup mal byť taký, aký bol v činohre. Opak doniesol chaos, z ktorého bude východisko len v primknutí sa k tomu, čo donáša veda.

Ako sa pristupovalo v spevohre k otázke deklamácie, môžeme vidieť z posúdenia Figušovej opery *Detvan*. Št. Hoza vo svojej knihe *Opera na Slovensku* (II, 247) píše, že v tejto opere chýba aj presná deklamácia. Pokračuje: „Figuš sa viac opiera na deklamáciu, odpozorovanú z ľudovej piesne, a aj tým utrpel v opere slovenský operný sloh.“ Nepíše, ktorými znakmi sa charakterizuje slovenský operný sloh.

Tejto otázky sme sa dotkli v spomenutej štúdii *Reč, hudba a spev* (SR 1956, 273—274). Deklamácia vo vokálnych dielach, ak má byť národná,

má sa práve opierať o deklamáciu, odpozorovanú z ľudovej piesne. Nemožno predpokladať, že by deklamácia ľudovej piesne českej, poľskej, ruskej, nemeckej alebo hocakej inej bola chybná a že by jej použitím utrpel národný operný sloh. Deklamácia ľudovej piesne je výsledkom historického procesu, ktorý úzko súvisí s vývinom jazyka, najmä s kvantitou a ešte aj s prízvukom, melodikou a intonáciou vety. Niektoré otázky treba ešte študovať. Deklamácia slovenskej ľudovej piesne nie je teda nesprávna. Naopak, je správna. Podľa vývinových tendencií a zákonitostí slovenského jazyka nesprávne je otrocké aplikovanie deklamácie O. Hostinského a maďarskej deklamácie na slovenčinu pri otázke prízvuku. Prešiel som vývinom slovenského jazyka a poznám plejádu jeho javov. Nemôžem súhlasiť so starými poučkami školských učebníc o prízvuku a očividne ani o hudobnej deklamácii. Chybné pravidlá o mieste prízvuku sa dnes už aj v gramatikách pomaly upravujú podľa skutočného stavu a odporúča sa pridržať sa vo všeobecnosti stredoslovenského úzu (Pauliny — Štolc — Ružička, Slovenská gramatika 74). Figušove vokálne diela treba z tejto stránky preštudovať. Možno, že sa z nich budeme učiť, ako treba v deklamácii budovať slovenský operný sloh. Dnešné naše znalosti vnútorných zákonov vývinu slovenského jazyka pomôžu aj otázku hudobnej deklamácie postaviť do súladu so zákonitosťami jazyka. B. Smetana napísal, že český prízvuk robí aj hudbu českou (Koresp. II, 124). Niet pochybností, že slovenský prízvuk robí aj hudbu slovenskou. Prízvuk, kvantita a s nimi súvisiaca deklamácia ľudovej piesne patria k charakteristickým znakom slovenčiny — strednej, na ktorej spočíva spisovný jazyk — a nemôžu poškodiť slovenský operný sloh.

Tu sme približne tam, kde bol B. Smetana, keď mu E. Krásnohorská objavila zákony prirodzeného českého prízvuku. To už bude pomaly sto rokov.

Vidíme, ako treba znova a znova poukazovať na základné otázky, ktoré pomôžu vybudovať slovenský operný sloh. Ako sme videli, najstaršia generácia slovenských spevákov otázku deklamácie ponímala v nesúlade s vývinom slovenského jazyka. Vyskúšali sme s členkou opery otázku slovenskej deklamácie, ako vychodí zo štúdia dejín jazyka a ako ju ponímal Figuš, aspoň pri niektorých partiách. Zbadali sme, že je to deklamácia veľmi výhodná.

Z pohľadu do minulosti vidíme, že sa v speve otázka slovenského jazyka a slovenskej hudobnej deklamácie nebudovala na vedeckých základoch. Úpadkový bol základný postoj k slovenskému jazyku, jeho ortoepii, k slovenskému ľudu i k slovenskej piesni. Jazyk od vekov čo najužšie súvisel so spoločnosťou, s jej myslením a konaním. Každá ideológia má v ňom svoj odraz. Dnešný stav kultúry v speve má svoje dôvody a korene v mi-

nulosti. Od sezóny 1938/1939 vedúca skupina slovenských sólistov stavala ho na piesku, bez styku s vedou, ba bez ozajstného zápalu. Táto problematika nemá len stránku umeleckú a vedeckú, ale aj ideologickú a mravnú.

II. Pohľad na dnešný stav

V minulosti sa otázky reči v speve pri zodpovednom konaní mohli riešiť aspoň s použitím toho, čo vybudovala činohra. Dnes problémy reči, hudby a spevu sú predmetom záujmu vedy i umenia a niektoré otázky súvisia s pokrokom v jazykovede, fonetike, spevákovej pedagogii a u nás okrem toho s nebývalým rozvojom operných a vôbec vokálnych skladieb. Zo strany jazykovedy je u nás jednou z hlavných príčin výskum zákonitostí slovenského jazyka, založený na výskume jazyka minulosti a prítomnosti. Ako som postupne písal *Dejiny slovenského jazyka*, vynárali sa nové a nové otázky slohov slovenskej výslovnosti, problémy slovenskej akcentuácie a kvantity a v súvislosti s nimi aj hudobnej deklamácie.

Predebatovávali sme tieto otázky s členkou opery ND a postupne sme o nich obaja písali. Teoretické zásady uplatnila potom prakticky na českej scéne, čo sme už spomenuli. Prácu a výkon ako celok posúdil — priaznivo — prof. J. Strelec. Metodicky sme čerpali najmä zo sovietskych a nemeckých skúseností. Dnes sme vo výhode, že môžeme ľahko prevziať a aplikovať na naše pomery to, čo inde zbierali celé generácie. Pritom vývin u nás by nemusel byť dlhý. Narážame však na zaostalý spôsob myslenia a konania ľudí, ktorí pred 25—30 rokmi opustili strednú školu, zväčša učiteľské ústavy. Od tých čias sa podstatne zmenilo všetko v našom živote a aj okolo slovenčiny. Slovenský jazyk sa stal plnoprávnym spisovným jazykom a dostal sa na dôstojné miesto národného jazyka. To sa odrazilo v školskom vyučovaní, resp. v osnovách. Pre divadlá s tým prišla veľmi zodpovedná úloha: vypestovať slovenčinu na taký stupeň dokonalosti, a to zo všetkých stránok, na akom sú jazyky iných národov, ktoré nežili v takých podmienkach kultúrneho a sociálneho útlaku, v akom žili Slováci. Naša jazykoveda sa postavila do služieb týchto úloh, ktoré pred nás kladie naša doba. Medzi teóriou a praxou má byť jednota. V speváckom umení doteraz niet jednoty medzi tým, čo donáša jazykoveda, a čo sa ozýva z úst spevákov. Nie je tajnosťou, že skostnatený dogmatizmus starej gardy slovenských spevákov bráni uplatneniu toho, čo sa vedecky spracovalo a čo sa predkladá na umelecké stvárnienie. Dožíva v nich náhľad o menejcennosti slovenčiny ako vlastne ani nie jazyka, ale len nárečia alebo znenia československého jazyka. Dožíva názor starých slovenských zemanov a mešťanov, podľa ktorých sa pekne po slovensky hovorí, keď sa hovorí na

fonetickej báze maďarského a nemeckého jazyka. Tým sa slovenčina stávala „panskejšou“. O prešporskej kraxlhuberčine sme sa už zmienili. Jej nemeckonárečová fonetika, pomiešaná s maďarskou a slovenskou nárečovou fonetikou, melódiou a kvantitou deformuje reč mnohých bratislavských občanov i umelcov, takže ich reč dostáva takto charakter žargónu. Je úlohou jazykovedca i umelca, aby sme Národné divadlo a iné kultúrne ustanovizne zbavili týchto parazitných nánosov.

Potešiteľné je, že niektorí speváci z mladšej generácie si už začínajú tieto problémy všimnúť, nemajú však doteraz a očividne nebudú mať dostatočnú podporu členov ND vyše štyridsaťročných, lebo v tomto veku si ľudia svoju reč skôr zhoršujú, ako zlepšujú. Len ľudia duchovne pružní vedia sa zbaviť prežitkov svojich mladších rokov a nastúpiť cestu nových názorov.

Len čo sa Bohuš Hanák vrátil zo zájazdu do SSSR, doniesol hneď správny názor na tieto otázky. Škoda len, že nemal dosť sily presadzovať ich ďalej. Napísal vtedy: „Nebude azda od vecí, keď v súvislosti s vysoko vyvinutým hudobným vkusom sovietskeho obecnstva poukážeme ešte na ďalšieho činiteľa, ktorý má na jeho vývin skoro rozhodujúci vplyv. To je sovietska národná škola spevácka. Tu človek vidí, čo znamená a aký význam má pre jednotné tvorenie a znenie hlasu operných hercov vedecky fundovaná a upotrebovaná fonetika ruského jazyka. To, o čo sa usilujú naši jazykoví odborníci v slovenskej opernej divadelnej výslovnosti už niekoľko rokov, je na sovietskych operných scénach vyriešené od tých čias, odkedy si sovietska operná škola jasne uvedomila, že realistické zobrazovanie socialistickej skutočnosti a života národa hlasovými prostriedkami môže sa diať iba hudobnými znakmi, teda hudobnými výrazovými formami národa, ktorý túto skutočnosť utvára. Je to teda jazykom a fonetickými zákonitosťami reči ľudu a nijakým okrídleným „talianskym bel cantom“ alebo „nemeckým Bühnensprechgesangom“. Zatiaľ u nás je dnes stav taký, že spievame akousi kombináciou nemecko-maďarsko-slavienskou, len nie slovenskou vokalizáciou, ktorá musí byť založená na ľudovej výslovnosti národa, ktorého nielen fyziologické, ale aj psychické vlastnosti zobrazuje“ (Pravda 22. 2. 1955, 7). Takto písal Bohuš Hanák po návšteve SSSR. Takto podľa odbornej literatúry písala ešte predtým D. Stanislavová (KŽ 1953, č. 42, Ľud 9. 4. 1954) a autor tohto článku.

Hlas Bohuša Hanáka je prvý spomedzi sólistov opery ND. I potom však sa kráčalo ďalej cestou, ktorú opere určila spomenutá stará skupina.

Nezaškodí uviesť ešte tri hlasy, a to od bývalého šéfa opery Milana Zunu, terajšieho šéfa Š. Jurovského a napokon nový hlas vedúceho katedry spevu na VŠMU prof. J. Strelca.

Český dirigent Milan Zuna mi píše, ako po r. 1946 usilovne študoval slo-

venský jazyk a uvádza viac jazykovedných diel, z ktorých čerpal. Čítal aj slovenskú krásnu literatúru. Treba sa pokloniť pred takýmto pristupovaním k slovenčine zo strany českého dirigenta. Píše, ako svoje poznatky uvádzal do operného súboru. Hovorí: „Správna výslovnosť slovenského jazyka bola pritom stálym predmetom našich rozpráv, ktoré som s obľubou zavádzal. Neraz [čes. mnohdy] sa však stalo, že v prípadoch, kde sa vyskytli nejaké pochybnosti alebo kolísanie meniacich sa alebo už zmenených noriem spisovného jazyka, zišli sa Slováci — každý z iného kraja — a preli sa o primát, ktorého z nich výslovnosť podľa ich odlišného nárečia je správnejšia. Tu bolo treba hľadať a dovolávať sa autoritatívnych rozhodnutí.“ Ďalej hovorí o svojich skúsenostiach s výslovnosťou z opery v Záhrebe v rokoch 1909—1914. Píše: „Aby sa docielila jednotná výslovnosť na javisku, bola v divadle zriadená zvláštna funkcia jazykového poradcu. Bol ním profesor filológie [univ. prof. dr. St. Ivšić — pozn. J. S.], ktorého povinnosťou bolo na všetkých skúškach chybnú výslovnosť opravovať a pri predstaveniach kontrolovať. A bolo zaujímavé, že práve cudzinci mávali potom výslovnosť najsprávnejšiu, lebo každý z nich sa učil najprv svoju rolu jednotlivé s oným profesorom, a to hneď podľa spisovnej chorvátčiny, kdežto niektorí domorodci sa svojich nárečových návykov ťažko zbavovali.“ Potom ďalej pripomína: „Ako sa dočítavam vo Vašej knihe [Slovenská výslovnosť 1953 — pozn. J. S.], v bratislavskom divadle sa doteraz vyskytujú v javiskovej reči mnohé nesprávnosti, a to nielen u členov inej národnosti, ale aj u Slovákov. Vaša snaha je preto veľmi záslužná, a myslím, že by jej zriadenie takej funkcie jazykového poradcu v Národnom divadle ešte viac osožilo.“ — Jazykoví poradcovia, ako sme spomenuli v Slovenskej výslovnosti (40), bývajú aj v iných divadlách. V Národnom divadle v Bratislave doteraz jazykového poradcu niet.

Šimon Jurovský (Smena 10. 1. 1957) píše, že chce, aby naši sólisti a sbor krásne a správne vyslovovali spievaný text. To sú potešiteľné slová, ktoré nateraz podľa pozorovania z hľadiska ostávajú len medovými slovami, po ktorých ostalo všetko pri starom. Š. Jurovský píše ďalej: „Na kontrolu a výchovu toho máme nášho odborníka-lektora.“ Treba k tomu pripomenúť, že tento odborník nemá nijaké odborné jazykovedné vzdelanie. O jazykových — speváckych, hudobných a lekárskech — otázkach ľudia radi hovoria so zdaním odbornosti, hoci odborné vzdelanie nemajú, ale odborník máva z toho obyčajne málo radosti a verejnosť žiaden osoh. Akademik Fr. Trávníček dobre charakterizoval jazykové prejavy esteticky zamerané. Na tieto úlohy predsa už len ani na Slovensku nemôže postačiť ochotníctvo. Odborne sme už nad to dávnejšie vyrástli. Pripomeňme si, že napr. v rozhlase jazykovú poradňu vedú len ľudia, ktorí majú za sebou vedecké diela alebo štúdie z jazykovedy. V ND nič takého niet.

Z prejavu Š. Jurovského by sme uviedli vetu: „V opere ide hlavne o dokonalý hudobný, spevný výraz, podľa kompozičnej faktúry diela. A keď sa toto dosiahne, odpúšťajú sa aj chyby výslovnosti.“ Podľa sovietskej teórie sa pri chybách vo výslovnosti tento cieľ nedosiahne. Uviedli by sme k tomu knihu A. Šaverďana *Bolšoj teatr Sojuza SSR* (Moskva 1952, 49, 107, 213) a spomenuté dielo D. Aspelunda. Uvedieme nižšie ešte názor iného sovietskeho odborníka a všimneme si aj mienku ctihodného srbského vedca.

Starý skúsený spevák, teoretik spevu a autor viacerých prác o speve univ. prof. dr. J. Pogonowski z Krakova pokladá názor Š. Jurovského za individuálne stanovisko a pokračuje: „V opere sa má spievať spisovným jazykom, veľmi (umelecky) kultivovaným a nie miešaninou nárečia a spisovnej reči, ako sa to praktikovalo a žiaľ! praktikuje v Bratislave dodnes“ (Smena 7. 2. 1957, *Lud* 30. 3. 1957). Pozná bratislavské pomery z vlastnej skúsenosti a písal o opere i činohre ND viac ráz dávnejšie i teraz. O otázkach výslovnosti v speve písal Pogonowski vo svojej *Teorii špievu* (čas. *Špiewak* XXII, Katovice 1948, č. 9, 9).

Š. Jurovský poukazoval na pomery v holandskej opere, kde sa spieva rozličnými jazykmi. Prof. Hans ter Laan, slavista univerzity v Amsterdame, hovoriaci perfektne po slovensky, poznamenal k tomu (Smena 7. 2. 1957), že v Holandsku speváci, ktorí študovali na konzervatóriu, sú povinní ovládať perfektne výslovnosť holandčiny, francúzštiny, taliančiny a nemčiny, a preto nie sú žiadne ťažkosti. Náš sólista J. Hadraba upozornil, ako prísne sa študuje nemčina na konzervatóriách v Rakúsku. Význačný český jazykovedec univ. prof. dr. Jozef Zubatý píše, že u vzdelaných národov správna výslovnosť je podstatnou časťou vzdelania osôb, ako učiteľov, rečníkov, hercov veľkých divadiel a pod. Hovorí: „Bez náležitého výcviku v správnej výslovnosti je u nich napr. herec na vážnom javisku nemožný“ (Naše reč III, 100).

Možno v Prahe spievať v ND Predanú nevestu s prvkami hanáckeho nárečia alebo predmestského žargónu? Iste nie.

Okrem toho nesprávna výslovnosť veľmi často skresľuje obraz a vnáša do neho prvky, ktoré skladateľ nevložil do svojho diela. Niekedy vo vážnych scénach vznikajú komické situácie. Správne vyslovený vokál sa predsa oveľa lepšie intonuje ako nesprávne vyslovený. Napokon je tu otázka realizmu, pravdivosti a národnej formy speváckeho prejavu. Tieto vlastnosti sa rušia pri krazlhuberskej, maďarsko-nemeckej a pod. fonácii. V SSSR sa ustavične zdôrazňuje národná forma aj v speváckom umení. Zdôrazňoval ju spomenutý D. Aspelund. Píše sa o nej viac ráz v zborníku *Sovetskaja opera* (Moskva 1953). — Š. Jurovský písal o tom, že bude hľadať spevákov v Rumunsku a Bulharsku. Zaujímalo by nás, ako si

predstavuje robiť s nimi slovenský národný sloh v opere, keď gramatický a fonetický systém bulharčiny a rumunčiny je celkom iný ako slovenský, a keď vieme, že ani slovenskí speváci z uvedených príčin nevedeli sa tu postaviť na stanovisko a úroveň, ktorá sa požaduje v kultúrnom prostredí všade na svete.

K týmto otázkam uveďme si názory sovietskych odborníkov. Autor dejín Veľkého divadla v Moskve A. Šaverďan píše vo svojej citovanej prekrásnej knihe (106—107), že sovietsky spevák je zástancom scénického realizmu, životnej pravdy a ideovosti v divadle. Žiada od neho, aby vedel podriaďiť najbohatšiu vokálnu techniku, dramatické umenie a kultúru slova úlohám utvorenia umeleckého výrazného obrazu, presýteného ideovo-psychologickým obsahom. Medzi charakteristickými znakmi národno-vokálneho štýlu uvádza Šaverďan vysokú kultúru slova (49). K. S. Stanislavskij (Hercova práca II, 115) zdôrazňoval: „Herec musí dokonale poznať svoj jazyk. Načo by nám boli jemné prežívania, ak ich na javisku bude vyjadrovať zlá reč? Prvotriedny herec nesmie hrať na rozladenom nástroji. Aj v tejto oblasti bude pre nás veda nevyhnutná. Len ju používajte majstrovsky a v pravý čas.“ Všimnime si, že veľký divadelník zdôrazňuje vedu!

Spevák D. Aspelund (c. d. 74, 114) hovorí, že nemôžu neexistovať národné rozdiely vo vokálnej technike, a žiada, aby učitelia spevu poznali experimentálnu fonetiku. Hovorí o vplyve fonetiky jazyka na rozvoj hlasu vôbec, a najmä na formovanie speváckeho hlasu (56). Podľa neho národné rozdiely v speváckej technike závisia od fonetiky jazyka (160—161). Tu vidíme, aké je dôležité, aby spevák poznal fonetiku jazyka, ktorým spieva. Dôležité je, aby mechanicky neaplikoval fonetické zákony jedného jazyka na iný jazyk. To sa robí v Bratislave.

U nás sa podľa Š. Jurovského odpúšťajú chyby vo výslovnosti. Ako o tom hovorí iný sovietsky odborník? Uvedieme mienku profesora moskovskej univerzity A. A. Reformatského, ktorú podal v štúdii *Reč i muzyka v penii* (Voprosy kul'tury reči I, Akademija nauk SSSR, Moskva 1955, 199). Na konci štúdie zhrňa svoje poznatky a píše: „Môže výkonný spevák kvôli ‚pravidlám vokálu‘ kaziť výslovnostné normy reči? Nie, nemôže.“ Vraví, že si treba osobitne pripomenúť, že štýl speváckej výslovnosti je najčastejšie „stredný“, t. j. neutrálny a tým už normálny. Môže sa podľa neho niekedy použiť tzv. „vysoký štýl“, ktorý jednako nemá nič spoločného s manierčením. Tzv. „nízke“ výslovnostné štýly možno — hovorí — použiť iba v „charakterových“ partiách a dielach. Na inom mieste uvádza, že tento štýl môže byť v komických scénach. Ďalej píše, že každý spevák musí rozumieť textu, ktorý spieva, a aj tú formu, ten štýl, v ktorom sa

text podáva. Pritom — vraví — neslobodno motať jazyk a písmo a „spievať litery“. Spievanie litier je u nás na dennom poriadku.

Napokon Reformatiskij píše: „Výkonní speváci a učitelia spevu (vokálu) sa nesmú obísť bez jazykovedcov-fonetikov, a čím tesnejšie budú tieto styky, tým viac získa kultúra reči v speve.“

Uviedli by sme tu ešte mienku pracovníka katedry hudobnej vedy na Vysokej škole pedagogickej v Bratislave. Dr. V. F e d o r v knižke *Metodika hudobnej výchovy* (Príručka pre učiteľov všeobecnovzdelávacích škôl. Bratislava 1954, 44) píše: „Dnešná realistická vokálna interpretácia kladie rovnaký dôraz na obidve zložky vokálnej hudby: *spievaný tón a slovo* [kurzívou V. F.]. V minulosti nebolo to vždy tak. Zavše sa viac zdôrazňovala melódia (kantiléna) a text bol vedľajší a melódii podriadený... Teda realistickému podaniu nevyhovuje len krásny a pritom nezrozumiteľný spevný tón, ani spievaný hovor, ale zrozumiteľný spev, ktorý ostáva stále spevom, aj keď sa forsíruje výslovnosť.“ Ako vidíme, u nás je vplyvom starej generácie spevákov rozpor medzi starým a novým učením a napokon v praxi medzi tým, čo sa učia žiaci na všeobecnovzdelávacích školách v duchu dnešnej hudobnej vedy a tým, čo sa hlása z vedúceho miesta opery Národného divadla. Je iste žiadatel'né, aby sa rozpory vyrovnali v duchu dnešnej vedy i realistického umenia.

Môžeme si k tomu pripomenúť názor K. S. Stanislavského, ktorý vložil do svojej knižky *Môj život v umení* (čes. vyd. 407): „Väčšina spevákov myslí len na zvuk, dobre posadený a do obecnstva hodený tón. Potrebujú zvuk pre zvuk, dobrý tón pre dobrý tón. Pri takýchto názoroch na operné dielo je pri väčšine spevákov hudobná a dramatická kultúra v primitívnom, diletantskom štádiu.“ Podľa sólistky Veľkého divadla v Moskve J. Maslennikovej dobrý zvuk je len materiálom, prostriedkom v tvorení operného speváka. Vraví, že spevák nikdy nebude umelcom, ak si myslí, že hlavnou vecou pre neho je zvuk, ale zmysel predvedenia — umelecký obraz — je druhoradou záležitosťou. Dnešný poslucháč-divák podľa nej nepriochodí do operného divadla na to, aby vychutnával „čistú hudbu“.⁸ Zle vyslovené slovo nebudí umelecký obraz.

Prof. Ján Strelec po svojom návrate z SSSR publikoval článok *O vokálnom školení v Sovietskom sväze* (Hudební rozhledy X, 1957, 620). Tu píše, že na sovietskych konzervatóriách bežne vyučujú spev len vo fonetike jazyka úplne spoľahlivo školení pedagógovia. Hovorí, ako sa tam technika spevu prispôsobuje fonetike ruštiny. Tieto otázky propagujeme u nás podľa sovietskej literatúry už viac rokov; spomenul to aj B. Hanák.

⁸ Sovetskaja muzyka 1951, č. 4, 56. — L. P o ľ a k o v o v á, *Molodež opernoj sceny Boľšogo teatra*. Moskva 1952, 110.

O kultúre slovenského jazyka som r. 1937 publikoval dlhú štúdiu, ktorá vyšla v zborníku *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné* (Praha 1937, 63—105). Poukazoval som pritom na skúsenosti sovietskych jazykovedcov v základných otázkach kultúry jazyka. Trvalo potom skoro desať rokov, kým sa tieto skúsenosti prijali aj u nás. Je už pomaly zasa desať rokov od tých čias, čo poukazujeme na tie isté žriedla skúseností v javiskovej reči a osobitne v speváckom umení. Celkove sa reaguje na naše práce podobne ako r. 1937 (porov. Slovák 17. 10. 1937, 28. 10. 1937; H. Bartek, Slovenská reč VI, 1937—1938), nie však v písaní polemík, ale iným spôsobom, o ktorom budem písať inokedy. Bez prekonania zastaralých názorov na slovenčinu a bez prekonania skostnatenosti starších ľudí nepohne sa táto otázka napred. Ľudia, ktorí na nej spolupracujú, majú postavenie tých, čo lejú nové víno do starých sudov.

Nemôžeme sa pochváliť podporou z vedúceho miesta ND. Sú to pre nich nové veci, ktoré si nezaslúžia podporu. Ako slavista uvádzam, že slavistika pri riešení úloh javiskovej reči a problémov súvislosti medzi rečou, hudbou a spevom urobila v svetovom meradle veľmi čestnú prácu. O uvedené práce bývalého bratislavského slavistu prof. dr. Miloša Weingarta, o prácu profesora moskovskej univerzity Reformatského a iných sa dnes opierajú už aj skúmatelia na Západe, napr. citovaný Springer. V duchu učenia spomenutých slavistov a iných vedcov sa usilujeme aj na Slovensku postaviť danú problematiku našej národnej kultúry na jej vážnom mieste na úroveň, ktorá sa dnes žiada za hranicami, ale aj u nás.

Môj bývalý profesor slavistiky v Belehrade, predseda Srbskej akadémie vied akademik Aleksandar Belić, vedec ctený na celom svete, bol sa zaoberal otázkami speváckej reči v štúdiách *Pozorištni* [= divadelný] *jezik* (Naš jezik II, 1933) a *Jezik i muzika* (tamže III, Beograd 1935). V prvej štúdii napísal slová, ktoré platia aj pre nás: „Keby spevák urobil chybu o tón alebo poltón a ešte by chybu dakedy opakoval, povedalo by sa mu, že nemá sluch a že nemá miesta v opere alebo divadle; ale keď ustavične robí chyby vo výslovnosti, zamieňajúc jedny hlásky celkom inými, čo pre nás značí práve toľko ako chyby v tónoch, nik mu nevyčíta zlý sluch a nevyvodzuje z toho tie závery, ktoré by iste urobil, keby sa chyba týkala niečoho iného a nie materinského jazyka. To je chybné ponímanie. V opernej melódii nie je iba hudobný výraz, ale je tak isto aj hláskový. Iba u nás sa môže počuť od niektorých spevákov, ako melú a mučia náš jazyk, dávajúc mu v ústach amorfný tvar, ktorý pre nikoho na svete nemôže nič znamenať. To je veľký nedostatok. To, čo sa takto podáva, nie je umeleckým dielom. Nemôžeme sledovať v takom prípade obsah speváckej frázy. Nemôžeme vedieť, či je dobre vyslovená alebo nie, a nemôžeme z nej mať pôžitok...“ Prof. Belić sa pýta: „Čomu má slúžiť naše divadlo, naša

opera...?" Odpovedá: „Má šíriť nepochybne najkrajší, najvyberanejší, najúhladnejší hovorený spisovný jazyk.“

III. Z á v e r

Ľudia, čo v jeseni 1938 prevzali do rúk slovenskú operu, nespĺnili v jazykovej sfére veľmi dôležité úlohy. Fonetická stránka sa budovala živelne. Styk s odborníkmi v jazykovede nebol. Deklamácia, odpozorovaná z ľudovej piesne, pokladala sa za takú, ktorou národný sloh v opere utrpel (Hoza o Figušovi). Vedúcim činiteľom neboli jasné ani niektoré praveľmi vážne otázky. Budovalo sa na protidemokratickej základni, z ktorej vyplýval chybný postoj k javom slovenského jazyka. Veci sa neupravili ani po rokoch upozorňovania. Príčina toho je v zaostávaní troch-štyroch ľudí, od ktorých závisia tieto otázky. Vedecky sú problémy zväčša vysvetlené.

Dnes ako základné požiadavky na spev v jazykovej zložke uvádzame tieto body:

1. uznať a aplikovať poznatky sovietskych odborníkov v speváckom umení a jazykovede o národnej forme, založenej na fonetike národného jazyka;

2. prestať so živelnosťou skupiny spevákov, ktorí v sezóne 1938/1939 prevzali v opere ND moc do rúk, a nastúpiť cestu zákonitostí a noriem v jazyku;

3. zbaviť spevácke umenie v jazykovej zložke parazitných nánosov úpadkovej buržoázie, t. j. neľudových a neslovenských prvkov vo fonetike;

4. uznať socialistické ponímanie slovenského jazyka a z toho vyplývajúcu dôstojnosť v jeho kultúre;

5. spievať na fonetickej báze slovenského jazyka;

6. študovať a uviesť deklamáciu, odpozorovanú z ľudovej piesne, ako historicky vyvinutý a zákonitý jav.

Bez týchto krokov slovenský národný operný a vôbec spevácky sloh je chimérou. Uplatnenie uvedených vlastností urobilo ruské a sovietske spevácke umenie veľkým a rázovitým, takže jeho vysoké hodnoty uznáva celý svet. Hoci sme skromní, jednako len treba riešiť dnes to, čo jedna generácia slovenských spevákov zanedbala.

Dnes sme v takej situácii, že už aj na školách súťažia v správnej výslovnosti. Čakáme, kedy všetci slovenskí speváci nastúpia cestu úcty k sloven-

čine, ktorú začínajú mať školáci. Volá po tom už nielen jazykoveda, ale aj hudobná veda⁹ a aj referent novín.¹⁰

Bolo by škoda, keby sa — podľa skúseností z r. 1937 o kultúre slovenského jazyka — malo čakať ďalších desať rokov na uplatnenie zákonov, ktoré naše spevácke umenie potrebuje nevyhnutne dnes, ak toto umenie má byť aj na Slovensku národné a pravdivé.

Ide v zásade o prekonanie diletantizmu a kozmopolitného ponímania kultúry jazyka v speváckom umení na Slovensku.

FUNKCIE SLOVESA *byť* V SPISOVNEJ SLOVENČINE

Štefan Peciar

Je dostatočne známe, že sloveso *byť* sa v slovanských jazykoch a teda aj v slovenčine veľmi bohato využíva. Známe je i to, že sloveso *byť* sa používa v trojakej funkcii: 1. ako plnovýznamové sloveso, 2. ako spona v istých typoch viet a 3. ako „pomocné“ sloveso pri tvorení zložených slovesných tvarov.

O rozličných funkciách slovesa *byť* v spisovnej slovenčine písal v poslednom čase viackrát doc. J. R u ž i č k a.¹ Venoval pozornosť najmä syntaktickým problémom súvisiacim s používaním slovesa *byť*, hlavne kon-

⁹ Uvedieme niektoré hlasy: Dr. Soňa Burlasová v článku *O správnej výslovnosti* (Kultúrny život 1953, č. 24, 5) napísala „... preto sa stretávame i pri najvynikajúcejších operných spevákoch s katastrofálnou neznalosťou slovenskej ortoepie.“ — Dr. Viera Šeďivá píše: „Treba vítať hlavne snahu dr. Stanislava o vedecké riešenie problémov ortoepie a fonetiky pri speve, lebo nerešpektovanie ich zákonov nepridá na hlasovej kultúre našich spevákov a narúša realizmus opernej scény“ (Hudební rozhledy X, 1957, č. 16, 688).

¹⁰ Značka -jj- v zpráve o premiére Blúdiaceho Holanďana na scéne ND v Bratislave píše: „Slovenský preklad libreta je majstrovským dielom poetky Márie Rázusovej-Martákovej. Len škoda, že speváci v našej opere venujú opere (sic! — pozn. J. S.) tak málo starostlivosti správnej výslovnosti a nedajú si vôbec prácu s kultúrou reči. Bude sa treba raz už týmto problémom naozaj zodpovedne zapodievať“ (Večerník, Bratislava 17. 6. 1957, ročník II, č. 141).

¹ *Príspevok ku skladbe slovesa byť — s o m*, Slovenská reč XVIII (1952—1953), 398—405. — *Sporné otázky slovenskej morfológie*, Slovenská reč XXI (1956), 3 n., najmä 13—15. — *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, Bratislava 1956 (na rozličných miestach) — *K problému pomocných sloves*, Slovenská reč XXII, 269 n. — *Dva sporné slovné druhy* (referát prednesený na slavistickej konferencii v Prahe 31. 1. 1957; ďakujem autorovi za ochotné požičanie kópie referátu).

štrukciám slovesa *byť* s infinitívom a potom otázke spony a pomocných slovíes.

V tomto príspevku nám pôjde predovšetkým o to, presnejšie vymedziť plné významy slovesa *byť*, stanoviť jednotlivé prípady používania tvarov slovesa *byť* ako spony a pokúsiť sa o rozhraničenie rozličných funkcií slovesa *byť*.

Z á k l a d n ý m plným významom slovesa *byť* — *som* vo všetkých slovanských jazykoch je význam „jestvovať, existovať“. Možno k nemu priradiť i odtienky „žiť; vyskytovať sa; byť k dispozícii, byť naporúdzi“. Všetky tieto významové odtienky patria do významu existencie. V tomto význame v uvedených odtienkoch používajú sa tvary slovesa *byť* dosť často. Napr.:

To, že by strigy boli, neverím. (Jégé) — Inej cesty niet. (Timrava) — Bez práce nie sú koláče. (príslovie) — Komu niet rady, tomu niet pomoci. (príslovie) — Niet domu, kde by sa nedymilo z komína. (príslovie) — Bude mať ženu, akej v celom chotári niet. (Figuli) — Bolo raz jedno choré dievčatko. (Jančová) — Keď ma nebude [neosobná väzba, = keď nebudem žiť], rád by si ku mne prišiel. (Gráf) — Vo víne sú predsa len iskry rozumu. (Tajovský) — A bolo v tom aj kus pravdy. (Tajovský) — Višne sú i v našom kraji. (Vajanský) — Bola tam na druhej strane úzka cesta. (Bodenek) — A naozaj je st tu plno materinej dúšky. (Chrobák) — Chleba jesto, mäsa jesto. (Tatarka)

Sem patria aj nasledujúce konštrukcie:

Sú zemiaky (= dostanú sa kúpiť). — Dnes je ryba (= podáva sa). — Sú ľudia, čo (ktorí) ... — Boli časy, keď ... — Boli chvíle v ktorých jej viera slabla. (Vajanský) — Je (niet) o čom hovoriť, debatovať, písať. — Niet sa čomu diviť. — Nebolo kedy (kam, kde) ujsť. — Nebolo sa jej čo zhŕdať (Tajovský) (= nemala byť prečo hrdá, t. j. nejestvovalo nič, prečo by sa bola mala zhŕdať).

Do toho istého významu patria aj niektoré frazeologické zvraty, ako napr. *môže byť* = možno; *nebyť niečoho, niekoho* (vyjadruje skrátené podmienku = keby nebolo); *niet (nebolo) mu (jej) páru* = nik sa mu (jej) nevyrovná (nevyrovnal); *Čo je na tom? Na tom nič nie je.* = Aký div? Prečo sa divíte? *Niet (nie je), nebolo nad niečo, nad niekoho* = nič lepšie (krajšie ap.), nik lepší nejestvuje (nejestvovalo, nejestvoval). Napr.: *Nebolo nad široké opasky.* (Timrava)

Ako vidno z dokladov, v tomto význame sa často používajú vo funkcii slovesných tvarov prítomného času neosobné výrazy *niet, nieto, jesto*.²

² Niektorí bádatelia (napr. prof. Isačenko) nepokladajú tieto výrazy za tvary plno-významového slovesa *byť*, ale za osobitné slová a zaraďujú ich do kategórie tzv. predikatívov. Pozri A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka ... Morfologija I.* Bratislava 1954, 378—379. — Nesúhlas s týmto názorom vyslovil J. Ružička (v cit. referáte).

Druhý plný význam slovesa *byť* — *som* v dnešnej spisovnej slovenčine je blízky významu existencie. Možno ho vyjadriť synonymnými plnovýznamovými slovesami „konať sa, uskutočňovať sa, diať sa, stávať sa“. Tento význam vidno z nasledujúcich príkladov:

Budú voľby. — Bude porada. — Bude manifestácia. — Bolo to v zime, v lete, v máji, r. 1945. — No to tiež nebolo včera, keď ten [záмок] bol nový. (Vansová) — Dnes je súd o tvojej pravote. (Jégé) — Mnohí podurili, aby videli, čo bude (Vajanský) (= čo sa bude diať). — Čo by bolo s Rovnianskym, keby ho opustila. (Jégé)

Do tohto významu patria i niektoré frázy. Napr.: *bud' čo bud'* = nech sa deje/stane čokoľvek; *čo by čo bolo* = nech by sa dialo/stalo čokoľvek; *to by bolo, aby* ... (výraz istého záporu; „nesmie sa to stať“ ap.).

Na rozdiel od prvého významu (existovať), ktorý sa chápe buď abso-lútne alebo s určením miesta, druhý význam slovesa *byť* (diať sa) chápeme obyčajne tak, že sa dej, vyjadrený tvarmi slovesa *byť*, uskutočňuje v čase. Vidno to z toho, že v príslušných vetách pri prvom význame slovesa *byť* alebo nebýva príslovkové určenie, alebo býva príslovkové určenie miesta, kým pri druhom význame býva často príslovkové určenie času (alebo si ho možno domyslieť).

Aj tretí plný význam slovesa *byť* — *som* možno odvodiť od základného významu „existovať“. Tento význam sa dá vyjadriť synonymnými výrazmi „zdržiavať sa, pobývať, ocitať sa, byť prítomný niekde; zájsť niekam s nejakým cieľom“. Tvary slovesa *byť* sa v tomto význame používajú s príslovkovým určením cieľa alebo s príslovkovým určením miesta, a to obyčajne len vtedy, ak subjektom deja je živá bytosť. Ružička³ pokladá za súčasť tohto významu slovesa *byť* predstavu pohybu. Toto zistenie treba uznať za správne pre spojenie tvarov minulého času slovesa *byť* s príslovkovým určením cieľa, vyjadreným alebo neurčitkom plnovýznamového slovesa (Ružičkovi išlo práve o toto spojenie) alebo predložkou *po* s akuzatívom.⁴ V týchto spojeniach je význam slovesa *byť* naozaj blízky významu typicky pohybových slovies *ísť*, *zájsť* (niekam s nejakým cieľom, po niečo). Tento zaujímavý významový odtienok plnovýznamového slovesa *byť* dobre osvetlí niekoľko príkladov.⁵

Jerguš bol navštíviť svoju mamku. (Ondrejov) — Bol obzrieť oziminu v poli. (Timrava) — Bola už i v dedine sa vypytovať. (Tajovský) — Či si bola len raz po drevo v hore? (Kukučín) — Po čo si

³ Slovenská reč XVIII, 403, a *Skladba neurčitku*, 135.

⁴ Na širokej oblasti západného Slovenska používa sa tu predložka *pre* s akuzatívom.

⁵ Väčší počet príkladov na konštrukciu typu *bol navštíviť* uvádza Ružička v SR XVIII, 404—405, a v práci *Skladba neurčitku*, 136.

bol v hore? (Plávka) (= čo si tam robil?) — Zahanbili sa, že neboli po neho. (Škultéty)

Ružička⁶ správne konštatoval, že sa v tomto významovom odtienku používa iba minulé čas slovesa *byť*. V súvislosti s tým je zaujímavá vidová stránka slovesa *byť* v týchto konštrukciách. Ako vidno z príkladov, ide tu o dokonavý vid. Ružička to naznačuje, keď hovorí, že sa týmto spojením „vyjadruje dej skončený v minulosti“,⁷ alebo že sa tu slovesom *byť* — *som* „vyjadruje vykonaný pohyb“.⁸ Všade inde má sloveso *byť* nedokonavý vid. Ale aj v konštrukcii typu *bol navštíviť* môžu tvary slovesa *byť* nadobudnúť nedokonavý vid. Tak je to napr. vo vedľajších časových vetách, ktorých dej je súčasný s dejom inej vety (*keď som bol navštíviť...*), ale niekedy i v hlavnej vete, najmä po niektorých výrazoch vyjadrujúcich časové určenie (napr. *práve som bol navštíviť svoju matku* = *práve som bol na návšteve*).

Ten istý význam ako v uvedených konštrukciách má sloveso *byť* v spojeniach typu *byť na malinách*. Uvedme si niekoľko príkladov.

Bola som na tráve (Tajovský) (= kosiť, žať trávu). — Boli na čerešniach (Timrava) (= trhať, oberať čerešne). — Včera sme s Markou boli na malinách (Kostrá) (= zbierať maliny). — Bol v hore na hubách (Krno) (= hľadať huby). — Raz sme boli i na dreve v obecnej hore (Jégé) (= rúbať, brať drevo).⁹ — Bol som na výzvedoch (Vajanský) (= vyzvedať).

Ten istý význam má zrejme i konštrukcia *Bol okolo sena* (Tajovský) = pracoval pri sušení (kosení, zväžaní ap.) sena.

Príslovkové určenie cieľa je tu zrejme najmä v takých prípadoch, kde je vyjadrené aj příslovkové určenie miesta. Napr. vo vete *Bol v hore na hubách* sa pýtame otázkou *kde bol?* na výraz *v hore* (príslovkové určenie miesta) a otázkou *načo, s akým cieľom?* na výraz *na hubách* (príslovkové určenie cieľa). Ak příslovkové určenie miesta nie je vyjadrené, je cieľový význam určenia typu *na hubách* trochu zatemnený. Napr. na výraz *na čerešniach* vo vete *Boli na čerešniach* sa možno pýtať otázkou *kde boli?* V skutočnosti však aj tu ide o příslovkové určenie cieľa, ako ukazuje zmysel celej vety. Výraz *na čerešniach* možno v nej bez zmeny zmyslu nahradiť konštrukciou s infinitívom (*trhať, oberať čerešne*), o ktorej už vieme, že tu má funkciu příslovkového určenia cieľa.

⁶ SR XVIII, 403—404, a *Skladba neurčitku*, 135.

⁷ SR XVIII, 403.

⁸ *Skladba neurčitku*, 135.

⁹ Niekedy sa kontaminujú väzby *bol po niečo* a *bol na niečom* a vzniká väzba *bol niekde na niečo* (napr. „boli sme v družstve na med“). Túto väzbu však sotva možno uznať za korektnú v spisovnom jazyku.

Na rozdiel od konštrukcií *bol navštíviť* a *boli po lekára*, ktoré sa používajú len v minulom čase, konštrukcia s predložkou *na + lokál* sa používa vo všetkých časoch (*sú, boli, budú na čerešniach*). Čo sa týka vidovej stránky slovesa *byť*, je zrejmé, že v prítomnom a budúcom čase má tu sloveso *byť* nedokonavý vid, kým v minulom čase možno túto konštrukciu chápať nielen v nedokonavom, ale aj v dokonavom vide, obdobne ako konštrukcie *bol navštíviť, boli po lekára*.

Tvary slovesa *byť* možno použiť v plnom význame nielen v spojení s príslovkovým určením cieľa, ale aj s príslovkovým určením miesta, a to vtedy, ak subjektom deja je živá bytosť. Patria sem napr. takéto vety:

Otec je (nie je) doma. — Je na dvore, na prechádzke, v meste, na poli, na návšteve, na hostine, u priateľa. — Syn je na štúdiách, na prednáške, v práci. — Jej syn bol na remesle. (Kukučín) — Je stále s ním (s ňou, pri ňom) pri nej. — Bol som pod Beckovom na púti. (Stodola) — Nie sme tu na vypočúvaní. (Stodola) — Cestou domov bol na pošte (Urban) (= zastavil sa tam). — Pociťil ťažký úder, ale zároveň bol už pri hajdúchovi (Jégé) (= priskočil k nemu, ocitol sa pri ňom).

Sem patria aj niektoré frazeologické zvraty. Napr.: (*už*) *je na druhom svete, na pravde božej, v zemi, pod zemou, v hrobe* (= zomrel); *už sú tam, u boha* (Tajovský); *byť* (= nachodiť sa, ocitať sa, ocitnúť sa) *v zlej (ťažkej) kritickej situácii, v zlom položení; byť v úzkych, v kaši* (v nepriateľnej situácii); *byť na nohách* (= chodiť); *byť na koni* (= tešiť sa z niečoho); *byť doma v niečom* (= vyznať sa, rozumieť niečomu) a i.

V niektorých z uvedených viet sú dve príslovkové určenia: miesta a cieľa (napr. *Bol som pod Beckovom na púti*). Ak tu vynecháme príslovkové určenie miesta, stráca cieľový význam určenia *na púti* na jednoznačnosti, ako sme sa už o tom zmienili. Naopak zasa i výrazy ako *na návšteve, na hostine, na štúdiách* môžu nadobudnúť zreteľný cieľový význam, ak je vo vete vyjadrené príslovkové určenie miesta. Napr.: *je u brata na návšteve, na hostine. — Je v Prahe na štúdiách*.

Možno teraz položiť otázku, či v tvaroch slovesa *byť* v spojení s príslovkovým určením miesta treba vždy vidieť plnovýznamové použitie slovesa *byť*. Ide napr. o takéto prípady: *Kniha je na stole. — Víno je v pivnici. — Mlieko je v hrnci. — Kabát je v skrini, na vešiaku. — Kravy sú v maštali. — Auto je v garáži. — Husi sú vonku*.

Predovšetkým treba zdôrazniť, že tvary slovesa *byť* v uvedených vetách majú iný význam ako vo vetách s opačným významovým členením. Napr. vo vete *Na stole je kniha*, v ktorej východiskom výpovede je výraz *na stole* a jadrom *je kniha*,¹⁰ má sloveso *je* plný význam „vyskytovať sa“

¹⁰ Naproti tomu vo vete *Kniha je na stole* východiskom výpovede je gramatický podmet *kniha* a jadrom výraz *je na stole*.

(význam existencie). Naproti tomu vo vete *Kniha je na stole* o význam existencie nejde. Tvar slovesa *byť* tu zastupuje plnovýznamové slovesá alebo výrazy „stáť, ležať, byť položený, byť postavený, byť umiestený, mať miesto, nachodiť sa niekde“. Podľa toho by sa zdalo, že tu ide o nový plný význam slovesa *byť*, odlišný od všetkých troch významov, o ktorých bola reč vyššie.

V jazykovednej literatúre sú však o tom dve rozličné mienky. Niektorí bádatelia (napr. Šachmatov, Klemensiewicz a i.) pokladajú tvary slovesa *byť* v takýchto prípadoch skutočne za plnovýznamové sloveso. Iní zasa tu hovoria o spon¹¹. Mne sa zdá správnejší (aspoň pre slovenčinu) prvý názor, a to preto, lebo miesto slovesa *byť* možno tu bez podstatnej zmeny významu dosadiť niektoré plnovýznamové slovesá, resp. výrazy, ktorých význam možno napokon uviesť do súvislosti so základným plným významom slovesa *byť*. Išlo by tu teda o š t v r t ý plný význam slovesa *byť*, stále ešte odvodený od základného významu existencie. Domnievam sa však, že tento význam je už na prechode k sponovému používaniu slovesa *byť*.

Prechod medzi plným významom a sponovým používaním slovesa *byť* možno vidieť aj vo výraze „pochádzať“. Ide o takéto prípady:

Bielosť tých ruží je z tvojho čela. (Sládkovič) — A potom bol z Kysúc. (Jilemnický) — Kto maškrty zháňa, vždy len fajnovosti, oj, ten ti nebude z chudoby od kosti. (Plávka) — Prezrádza sa, že je od stroja. (Lazarová)

Tento význam treba rozlišovať od prípadov ako *niečo je z dreva*, *zo železa*, kde ide zrejme o sponu a kde výrazy *z dreva*, *zo železa* vyjadrujú látku.

Prečo v posledných dvoch prípadoch hovoríme o prechode medzi plným významom a sponovou funkciou slovesa *byť*? O plnom výraze slovesa *byť* z hľadiska lexikálneho možno nepochybne hovoriť v takých prípadoch, kde sa tvary slovesa *byť* dajú zameniť bez zmeny významu iným plnovýznamovým výrazom, t. j. nejakým synonymickým výrazom dejového významu. Takáto zámena je síce možná aj v oboch uvedených prípadoch, ale použitie príslušných „plnovýznamových“ výrazov tu vyplýva z významu nasledujúceho príslovkového určenia a jeho vzťahu k subjektu deja: *Lampa je (= s t o j í) na stole*. — *Kniha je (= l e ž í) na stole*. — *Obraz je (= v i s í) na stene*. — *Nieкто je (= p o c h á d z a) z Kysúc*. — V takýchto prípadoch možno hovoriť o polosponových slovesách. Preto aj tvary slovesa *byť* použité v tejto funkcii pokladáme za polosponové.

Ako polosponové možno hodnotiť tvary slovesa *byť* aj vtedy, keď sa

¹¹ Porov. v štúdií Romana Mrázka *Príspevek k teorii jmenného přísudku*, Slovo a slovesnost XXVIII, 16 n., najmä 26.

použijú vo význame „značenať, značiť, mať význam; rovnať sa, byť to-
tožný“. Napr.: *Tisíc korún je pre mňa veľa. — Lúpiť nie je kúpiť.*¹² —
Tento významový odtienok je obsiahnutý aj vo výraze stotožňovania *to
jest* (skratka *t. j.* = to znamená). Napr.: *rodičov, to jest ľudí nám
na svete najmilších.* (Jégé)

Niekedy výraz *to jest* uvádza vetu, ktorou dodatočne spresňujeme pred-
chádzajúcu výpoveď, a nadobúda význam častice *vlastne*. Napr.:

Nič nežiadam... *to jest* chcel by som vám blahoželať. (Timrava) — Oficiál-
ich prijímal. *To jest* vydával číslované „audienčné lístky“. (Jesenský)

V slovenčine jestvuje však ešte jeden prípad, kde sloveso *byť* možno
hodnotiť ako plnovýznamové sloveso. Uvedme si príklady.

„Budeš žinčice?“ opýtal sa bača. (Kukučín) — „Fedor, vína!“ „Ja ne-
budem,“ ozval som sa hneď. (Tajovský)

Ako vidieť z oboch príkladov, ide tu o význam „chcieť, želať si niečo“. V tomto význame sa používajú iba tvary budúceho času slovesa *byť*, a to obvyčajne len v ľudovej reči. Nie je ťažké zistiť, ako sa toto používanie tvarov *budem, budeš...* vyvinulo. Vzniklo z budúceho času slovesa *jest* alebo *piť* vypustením infinitívu. Dnes sa však už táto elipsa necíti a tvary *budem, budeš...* (s predmetom v akuzatívne alebo bez predmetu) nadobudli význam „chcem, želám si (chceš, želaš si...) niečo“.

Tvary slovesa *byť* sa v slovenčine používajú bohato v *neosobných konštrukciách*.

Ružička¹³ osobitne rozoberá dve neosobné konštrukcie so slovesom *byť*, a to typ *bolo badať niečo* a typ *bolo sa ohlásiť*. Oba typy bohato dokladá, preto tu upúšťame od uvádzania dokladov. Bude však účelné zopakovať niektoré Ružičkove konštatovania. Typ *bolo badať* sa používa pri slovesách zmyslového vnímania: *badať, zbadať, vidieť, vídať, vídavať, dovidieť; počuť, chyrovať, čuť; cítiť, poznať, rozoznať, rozpoznať, tušiť; rozumieť*; ďalej pri príslovke *vidno* a pri slovese *dostať* vo význame „zaopatriť si, zadovážiť si za peniaze, kúpiť si“, kým v druhom type (*bolo sa ohlásiť*) možno použiť neurčitok hocakého plnovýznamového slovesa, okrem slovies zmyslového vnímania. V tomto druhom type býva niekedy vyjadrený činiteľ deja v datíve. Napr.: *Bolo je j tam nechodiť.* (Kukučín) — Oba typy sa používajú spravidla len v minulom čase a v podmieňovacom spôsobe. Na vyjadrenie prítomného času sa používa v prvom type prostý infinitív alebo príslovka *vidno* (v zápore *nevidno*), v druhom type sa miesto slo-

¹² Viac príkladov tohto typu (v prísudku je infinitív alebo infinitív s porovnávacou spojkou *ako*) pozri u Ružičku, *Skladba neurčitku*, 51—52.

¹³ SR XVIII, 400 n., a *Skladba neurčitku*, 78—80 a 93—95.

vesa *byť* obyčajne používa príslovka *treba*. Konštrukcia *je mu odísť* je zriedkavá.¹⁴ Práve tak zriedkavý pri oboch uvedených konštrukciách je aj budúci čas.¹⁵

Pri oboch uvedených typoch hovoril Ružička najprv o spona, resp. o sponovom slovese.¹⁶ Neskôr svoj názor korigoval a presnejšie rozlišuje čisto gramatický význam tvarov slovesa *byť* v prvom type¹⁷ a modálne pomocné sloveso v druhom type.¹⁸

Ružička sa tu zrejme vyhýba termínu spona. Je nesporné, že v druhom type (*bolo sa ohlásiť*) nejde o sponu. Tvar slovesa *byť* tu má rovnakú funkciu ako modálne (spôsobové) pomocné slovesá, resp. ako modálna vetná príslovka *treba* v spojení so slovesom. Ružička v tomto prípade hovorí o zloženom vetnom základe, obdobne ako sa v dvojčlennej vete v takýchto prípadoch hovorí o zloženom prísudku.

V konštrukcii *bolo sa ohlásiť* ide teda o modálny význam slovesa *byť*. Tvary slovesa *byť* majú tu funkciu modálneho slovesa *musieť* alebo príslovky *treba*.

Ťažšie je stanoviť funkciu tvarov slovesa *byť* v konštrukcii typu *bolo badať*. Za najpriateľnejší pokladám ten Ružičkov¹⁹ výklad, v ktorom hovorí o čisto gramatickej funkcii tvarov slovesa *byť*. Tvary slovesa *byť* (*bolo, bude, bolo by*) majú tu úlohu vyjadrovať minulé a budúci čas, resp. podmienovací spôsob, podobne ako pri vetných príslovkách typu *treba, možno* alebo *vidno*. Je to teda úloha v podstate verbalizačná, i keď sa zdá

¹⁴ Ružička (*Skladba neurčitku*, 95) uvádza dva príklady z Hečku.

¹⁵ Ružička (*Skladba neurčitku*, 95) uvádza jediný doklad na druhý typ: *Bude sa nám či tak, či tak pratať*. (Jégé) — Na prvý typ neuvádza ani jeden doklad. Niet však pochybnosti, že napr. vetu *Bude vás dobre vidieť (počuť)* možno chápať nielen osobne (niekto určitý), ale aj neosobne. Možno, že brzdiacim činiteľom pri používaní budúceho času v oboch uvedených konštrukciách je možná dvojzmyselnosť (osobné i neosobné chápanie) pri nedokonavých predmetových slovesách.

¹⁶ SR XVIII, 400—403.

¹⁷ *Skladba neurčitku*, 78 a 80, pozn. 24.

¹⁸ *Skladba neurčitku*, 94.

¹⁹ Ružička dvakrát zmenil náhľad na funkciu tvarov slovesa *byť* v tejto konštrukcii. Najprv hovoril o spona a celú konštrukciu pokladal za zložený vetný základ. V práci *Skladba neurčitku* (80, pozn. 24) tento náhľad vyhlásil za nesprávny a hovorí: „Tvary slovesa *byť* majú v tomto prípade iba gramatický význam, pretože nedodávajú spojeniu s infinitívom nijaký vecný a obyčajne ani nijaký modálny význam“ (78—79). Ďalej dodáva: „Tvary slovesa *byť* v tejto konštrukcii možno hodnotiť podobne ako v rámci zložených slovesných tvarov“ (80). Neskôr však Ružička znovu hovorí o významovej stránke slovesa *byť* v tejto konštrukcii a pokladá ho „za pomocné sloveso modálne“ (cit. referát). Ak sa v prezente použije iba infinitív (*badať, vidieť, počuť, dostať*) bez tvaru slovesa *byť*, „možno tu — podľa Ružičku — hovoriť o elipse alebo o nulovom tvare modálneho pomocného slovesa“ (tamže). Napokon Ružička dospel k názoru, že všetky sponové slovesá (i sloveso *byť* vo funkcii spony) majú istý lexikálny (vecný) význam a v spojení s neslovesnými pomenovaniami tvoria vo vete osobitnú, tzv. recipročnú syntagmu (cit. referát a SR XXII, 281).

paradoxné, že sa uplatňuje pri slovese.²⁰ Modálny význam možnosti, o ktorý v tejto konštrukcii ide, nie je daný ani v tvaroch slovesa *byť* (dokazuje to jednak spojenie *môže byť vidieť*, kde možnosť vyjadruje tvar modálneho slovesa *môcť*, jednak použitie samých infinitívov niektorých slovies v modálnom význame), ani v samých slovesách zmyslového vnímania, resp. v slovese *dostať* (dokazuje to spojenie *možno badať, vidieť, dostať* ap., ktoré má ten istý význam ako holý infinitív týchto slovies). Ide tu o vyjadrenie modálnosti formou infinitívu použitého v neosobnej konštrukcii.

Ružička²¹ upozornil ešte na dve známe, dnes už archaické neosobné konštrukcie s modálnym významom: 1. *Mne ťa je kedykoľvek vydať*. (Tajovský) — 2. *Sťa kedy mu príšť*. (Kukučín) — Ružička zaraďuje obe tieto konštrukcie k základnému plnému významu slovesa *byť* (= existovať) a priradzuje ich k typu *je o čom hovoriť, nebolo kde sedieť*. To je však sotva správne. Prvá konštrukcia sa odlišuje od typu *nebolo kde sedieť* dvoma príznakmi: je v nej datívom vyjadrený činiteľ deja (kým pri konštrukcii *nebolo kde sedieť* činiteľ deja nie je vyjadrený) a príslovka má v nej podobu neurčitej príslovky (kým v konštrukcii *nebolo kde sedieť* je forma vzťažnej príslovky). Konštrukcia *mne ťa je kedykoľvek vydať* je celkom paralelná s konštrukciou *bolo sa mi ohlásiť*. Tvary slovesa *byť* majú v oboch prípadoch modálny význam. Rozdiel je len v tom, že v prvom prípade ide o význam možnosti (= „mám možnosť, môžem ťa kedykoľvek vydať“), v druhom prípade o význam nutnosti („bolo treba, aby som sa ohlásil“).

Aj konštrukcia *sťa kedy mu príšť* sa odlišuje od typu *nebolo kde sedieť* dvoma príznakmi. Opäť je tu datívom vyjadrený činiteľ deja. Druhým príznakom sa táto konštrukcia zhoduje s modálnym použitím infinitívov slovies zmyslového vnímania a slovesa *dostať*: prítomný čas sa vyjadruje púhym infinitívom bez tvaru slovesa *byť*. Ružičkov výklad, že slovko *sťa*

²⁰ Priliehavejšie by azda bolo hovoriť o úlohe kategorizačnej. Tvarmi slovesa *byť* sa tu vyjadrujú gramatické kategórie, ktoré príslušné slovo samo osebe nemôže vyjadriť ohýbaním. Pravda, slovesá zmyslového vnímania i sloveso *dostať* môžu vyjadriť ohýbaním kategórie času i spôsobu, ale nemôžu ju vyjadriť neosobne v nezvratnej podobe. Na neosobné vyjadrenie by bolo treba použiť zvrtnú podobu týchto slovies. Skutočnosť, že slovesá zmyslového vnímania nemôžu samy osebe vyjadrovať slovesné kategórie neosobne a že na to potrebujú tvary slovesa *byť*, dobre osvetľujú spojenia modálneho slovesa s infinitívom: *musí, nesmie, môže byť badať (vidieť, počuť, cítiť ap.)*. Menej zreteľné by bolo použitie zvrtného slovesa: *musí, nesmie, môže sa badať (cítiť ap.)*. Infinitív v nezvratnej podobe je tu pri neosobnom vyjadrení celkom vylúčený. Preto neprekvapuje, že niektorí bádatelia (menovite prof. Isačenko a jeho žiak doc. Ďurovič) hovoria v týchto prípadoch o predikatívoch, homonymných so slovesnými infinitívmi. Ja sa však domnievam, že forma infinitívu si tu ešte stále udržiava súvislosť s ostatnými tvarmi príslušných slovies.

²¹ *Skladba neurčitku*, 37—38.

tu zastupuje tvar slovesa *byť*, nepokladám za správny. Slovko *sťa* je tu samostatná časť, významom zhodná s nesamostatnou časticou *hoci-* alebo *-koľvek*. Dodáva príslovke význam neurčitosti *sťa kde* (= hocikde, kdekoľvek); *sťa kedy* (= hocikedy, kedykoľvek). V uvedenej konštrukcii ide teda o zaujímavý prípad modálneho použitia infinitívu, obdobný ako pri slovesách zmyslového vnímania a pri slovese *dostať*. Niet tu však dokladov na minulý ani budúci čas, kde by nevyhnutne figurovali tvary slovesa *byť* v kategorizačnej funkcii.²²

Neosobnou konštrukciou so slovesom *byť* (*niekomu je, bolo, bude* + udanie počtu časových jednotiek, obyčajne rokov) sa v slovenčine vyjadruje aj vek človeka. Napr.:

Anne bolo štrnásť rokov, keď ju bral Vanovský k sebe. (Vajanský) — Keď som si starú mater bral, bolo mi práve osemnásť rokov a šesť mesiacov. (Tajovský) — Najskôr boli staré už aj vtedy, keď im bolo len dvadsať rokov. (Jégé) — Ja som išla, dieťa moje, keď mi bolo vyše tridsať rokov. (Jančová) — Žalúdku je na sedemdesiaty rok. (Figuli) — Keď jej bolo dvadsať, zahorela slepou láskou... (Gabaj)

Ako vidieť z dokladov, táto konštrukcia je v spisovnej slovenčine celkom bežná, hoci ju niektorí puristi vyhlasovali za neslovenskú. Zriedkavejšia je osobná konštrukcia: *Farár je vyše sedemdesiat!* (Tajovský) — Pravda, najbežnejšia je v slovenčine konštrukcia so slovesom *mať* (*má štrnásť rokov*). Tvary slovesa *byť* majú tu zrejme úlohu spony (*Anne bolo štrnásť rokov* = Anna bola štrnásťročná), práve tak ako tvary slovesa *mať*.²³

Zaujímavá z hľadiska syntaktického i významového je neosobná konštrukcia *niekoho je do niekoho, do niečoho, po niekom, po niečom*, používaná v rozličných obmenách, obyčajne v prítomnom čase, a to najčastejšie bez tvarov slovesa *byť*. Najprv niekoľko príkladov.

Čo jeho do Ťudí i do zemanov... (Kukučín) — A čo ma do dievčat, čo ma do nej. (Kukučín) — Ty si predák, čo nás do toho... — Počúvaj, Greňo, práve nás do toho. Nás. (Horák) — Čo mňa tam do tvojho Weisa... (Rázus) — Lebo čo tam do toho, že ich preklína chudoba, len nech oni skvejú sa neobyčajným titulom. (Záborský) — Maj si čo maj, mňa do toho nič. (Kalinčiak) — Do toho nás nič, čo robia páni. (Lazarová) — Dobré, keď ste vy spokojní, mňa nič do nej. (Šoltésová) — A čo je do toho stolicu a sirotský úrad, že sa

²² Pozri vyššie pozn. 19.

²³ Ani pre češtinu nebude správne zaraďovať toto použitie slovesa *byť* medzi plné významy, ako sa s tým stretáme napr. v akademickom slovníku (*Příruční slovník jazyka českého*, díl I, 226).

rozsobášite? — V á s j e d o t o h o, p á n ž u p a n. (Jégé) — Č o ž e j e h o d o ň? (Rázusová-Martáková) — Č o j e ť a d o p l a č u m e d ť z... (Bunčák)

Č o m a p o t o m. J a s a o b ý v a n i e n e s t a r á m. (Zguriška) — Č o ť a p o n e d e l i, s v i a t k y s ů l e n p r e p á n o v. (Krno) — N e m a l s o m c h u ť s e m u ť a n i p r í s ť, v e d' m a c h c e l v á š g a z d a o d t i a l' t o v y h n a ť. A l e č o m a p o ň o m. (Tomaščík) — Č o m a t a m p o r o d e, p o v š e t k o m. (Kalinčiak) — A l e č o n á s t a m p o k r ě m e. (Tajovský) — Č o t a m p o k v a p k e k r v i! (Vajanský) — P á n o t e c h o d i l i b a r u k o u, ž e č o u ť t a m p o t o m. (Tajovský) — Ž e n a m i n e c h c e p r í s ť d o m o v. I n á č b y t o u m ň a b o l o. E h, č e r t p o t o m! T o s ů p r i v á t n e v e c i. (Vajanský) — Č i m a č e r t p o p i r o h o c h S v o r e n k i n ý c h! (Kukučín) — Č i m a t a m č e r t p o ň o m! (Záturecký) — P a r o m p o ň o m! (Jégé) — V e d' d a k d e z a k a p e m e. — N i č! — r u š a j, h r o m p o t o m! (J. Kráľ) — M ň a n i č p o t o m... (Kalinčiak) — Č o j e ť a p o s l z á c h s r e f r é n n i. (Bunčák)

Pomerne veľmi zriedka je doložená väzba s datívom. Táto väzba sa však pokladá v slovenčine za nesprávnu (na rozdiel od češtiny, kde sa zas nepoužíva väzba s akuzatívom). Napr.:

Č o j e j b o l o d o t o h o, č i c e l ý s v e t v i e o t e j t a j n o s t i? (Vajanský) — J e m u d o t o h o n i č, a k o v ô b e c d o v á s v š e t k ý c h... (Vajanský) — T a m v o n k u v s v e t e n i k o m u n e b o l o n i č d o m ň a, n i k t o m a n e o b z r e l! (Vajanský)

Č o m i j e t e r a z p o ž u p a n o v i? (Jégé) — Č o j e j e j p o M a ě a r o c h? (Timrava) — V l a s t n e č o j e j e j p o v š e t k o m. (Barč-Ivan)

Nie je ľahké rozhodnúť, akú funkciu majú v tejto konštrukcii tvary slovesa *byť* (*je, bolo, nie je, nebolo*). Je isté, že celá konštrukcia nadobudla už povahu frázy, ktorej jadrom je predložkový výraz *do koho, do čoho, po kom, po čom*. Ostatné zložky sa môžu obmieňať. Tým si vysvetľujem aj elipsu tvarov slovesa *byť*, ktoré tu nadobudli predikatizačnú funkciu spony. Lebo význam „niekomu záleží na niekom, na niečom; niekomu ide o niekoho, o niečo; niekto má záujem o niekoho, o niečo“ je spojený s celou konštrukciou, s frázou ako celkom, nie s tvarmi slovesa *byť*.²⁴ Ako ukazujú príklady, v tejto konštrukcii možno vypustiť aj akuzatív vyjadrujúci subjekt deja (syntakticky je to predmet).²⁵

²⁴ V kontexte táto fráza vyjadruje obyčajne ľahostajnosť hovoriaceho alebo inej osoby, ktorá je subjektom deja, voči niekomu alebo k niečomu (najmä pri väzbe s predložkou *po*), výzvu alebo povzbudenie k ľahostajnosti, prípadne počudovanie (i rozhorčenie) nad nedostatkom ľahostajnosti niekoho k niekomu alebo k niečomu, t. j. nad prejavom záujmu o niekoho alebo o niečo, resp. nad tým, že by niekto mal prejaviť záujem o niekoho alebo o niečo (najmä pri väzbe s predložkou *do*). Tieto významové odtienky, ktoré sa dajú dobre overiť na citovaných dokladoch, dosahujú sa použitím uvádzacieho slova *čo* (formy otázky) alebo záporovej častice *nič*, ktorú možno nahradit' inými slovami vyjadrujúcimi zápor (*čert, parom* ap.). Ak sa nepoužije niektorý z týchto prostriedkov, nadobudne fráza opačný zmysel: vyjadruje nutnosť, potrebu záujmu. Porov. napr. doklad: *Vás je do toho, pán župan.* (Jégé)

²⁵ Syntaktickú stavbu celej frázy by nám lepšie osvetlila rekonštrukcia jej vzniku a vývinu. Pre nedostatok materiálu možno však o tom vyslovovať iba domnienky. Ja sa domnievam, že tu išlo pôvodne o neosobnú konštrukciu s modálnym významom

Neosobná konštrukcia s tvarmi slovesa *byť* je najbežnejšia pri vyjadrovaní telesných alebo duševných pocitov a pri vyjadrovaní prírodných stavov v prírode a v prostredí. Napr.: *je mi teplo, zima, je mi zle, dobre, slabo, nanič; je mi do smiechu, do plaču, na vracanie; je tu na nevydržanie; dnes je jasno, teplo, pekne* a pod. Vo všetkých takýchto prípadoch hodnotíme dnes tvary slovesa *byť* ako sponu.²⁶

Rovnakú funkciu majú tvary slovesa *byť* v neosobnej konštrukcii v spojení s hodnotiacimi výrazmi. Napr.: *je (nie je) pravda, je hanba, je škoda, že ...; je vhodné, je na mieste, je žiaduce, aby ...; je prirodzené, je možné, nie je nemožné, že ...; už je načas* a pod.

O sponu ide aj v neosobnej konštrukcii používanej pri výrazoch, ktoré vyjadrujú možnosť alebo potrebu, nutnosť. Patria sem slovesá zmyslového vnímania a sloveso *dostať*, o ktorých bola reč vyššie, a ďalej niektoré vetné príslovky ako *treba, načim, možno, vidno*. V tomto prípade sa tvary slovesa *byť* používajú obyčajne len v minulom a budúcom čase a v podmienovacom spôsobe. V prítomnom čase sa tvary slovesa *byť* obyčajne vynechávajú.

slovesa *byť* (= treba) spojeného s infinitívom plnovýznamového slovesa (napr. *starat sa, miešať sa, pýtať sa*), ku ktorému patrila väzba s predložkou *do* alebo *po*, vyjadrujúca predmet tohto slovesa. Subjekt deja sa tu pôvodne vyjadroval datívom. Napr.: **Čo jej bolo starať sa do toho?* — Slovkó *čo* tu malo príslovkový význam „prečo, načo“. Bola to teda známa konštrukcia typu *bolo sa mi ohlásiť*. Neskôr sa — pravdepodobne v často používanej otázke (**Čo ti je miešať sa do toho?* a pod.) vypustilo plnovýznamové sloveso, tým sa celá konštrukcia stala syntakticky neprehľadná, nadobudla povahu frázy, začala sa rozmanite obmieňať a podliehať analógiám. Nejaká analógia spôsobila, že sa na vyjadrenie subjektu deja začal používať akuzatív miesto datívu. Uvádžacie slovkó *čo* sa začalo chápať ako nominatív opytovacieho zámena. To umožnilo konštrukciu *Čert, parom (ma) po tom* miesto očakávaného čerta, paroma na vyjadrenie záporu.

²⁶ Pri pojme spony, pokiaľ ide o tvary slovesa *byť*, netreba — podľa môjho presvedčenia — opúšťať tradičné chápanie, podľa ktorého spona je čisto gramatický prostriedok s funkciou predikatizačnou a verbalizačnou (kategorizačnou). Ružičkove vývody o tom, že aj sponové sloveso *byť* má lexikálny význam (SR XXI, 13—14; SR XXII, 278 n. a v cit. referáte), nie sú presvedčivé. Ružička vychádza z názoru, že sponové sloveso *byť* má význam existencie („existovať bez ohľadu na vymedzenosť začiatku, trvania a konca, a to v zhode s objektívnou realitou“, SR XXII, 279). Tento názor vyslovil už pred Ružičkom Vl. Šmilauer v diele *Novočeská skladba*, Praha 1947, 143. Prijala ho aj M. Marsinová (v príspevku *Sémantický rozbor sponových slovies*, SR XXI, 51—54). Pravda, títo autori si dobre uvedomujú, že pri sponovom slovese *byť* nejde o plný význam existencie. Ružička hovorí, že pri spony „je tento význam oslabený“ (SR XXI, 14). Na inom mieste píše, že sponové sloveso *byť* „vyjadruje existenciu príznaku na niečom“, alebo že vyjadruje „existenciu pripojeného výrazu (malo tu byť „existenciu obsahu pripojeného výrazu“, t. j. toho, čo vyjadruje pripojený výraz) ako procesu“ (SR XXII, 278). Proti uvedeným definíciám možno vysloviť niekoľko námietok: 1. Nie všetky neslovesné prísudky možno chápať ako príznak. 2. V súvislosti so sponovým slovesom *byť* bude vhodnejšie hovoriť o „významy“ trvania v čase miesto o „významy“ existencie. O lexikálnom význame tu

V posledných troch prípadoch možno však použiť popri neosobnej konštrukcii aj osobnú konštrukciu. Napr.: *Ten človek je na nevydržanie. — To je pravda. — To je škoda. — Mlčať nie je tu na mieste. — Treba mi sekera.*

Funkciu spony majú tvary slovesa *byť* predovšetkým v dvojčlenných vetách s neslovesným prísudkom. Neslovesným prísudkom môže byť v slovenčine podstatné meno v nominatíve, v inštrumentáli²⁷ alebo v inom páde:

Rubín je drahokam. — Môj priateľ je milý človek. — Vojna je vojna. — To je pravda. — Vojny sú nešťastím ľudstva. — Budem ti dobrou gazdinou. — Môj otec bol baníkom. — Tento stôl je z bukového dreva. Chlapec je po otcovi (= má jeho vlastnosti). — Tento zvyk je dávneho pôvodu. — To je pre otca. — Mlieko je po dve koruny (= predáva sa, kupuje sa);

prídavné meno: *Tento vrch je vysoký. — Lúka je zelená. — Otec je zdravý. — Sestra je šťastná. — Len málo žiakov je usilovných; zámeno: Tá kniha je moja. — To ste vy?;*

číslovka: *Je nás päť. — Ondro bol prvý;*

príslovka: *To je dobre;*

citoslovce: *Bol celkom paf.*

Patrí sem veľké množstvo fráz (vyjadrovaných formou osobnej i neosobnej väzby). Napr.: *byť niekomu na škodu, na ošoh; niečo je na predaj; byť pri peniazoch, pri chuti, pri vedomí; niečo je na smiech, na jed, do jedu; už je po ňom; je po radosti, je po paráde; je, bude po mojom, po tvojom; nebude od veci* a pod.

V podstate totožná s funkciou spony (v prísudku dvojčlennej vety alebo

však nemôže byť reč. Tvary sponového slovesa *byť* vyjadrujú trvanie niečoho (čo je vyjadrené neslovesným výrazom) v čase (to je práve vlastnosť sloves) a tým umožňujú neslovesným výrazom vyjadrovať vo vete slovesné gramatické kategórie. Porovnajme napr. sloveso *píše* s výrazom *je tma* alebo *je mladý*. Sloveso *píše* vyjadruje trvanie konkrétneho deja v čase, pričom tento dej samo pomenúva. Výrazy *je tma, je mladý* (aj *byť mladý*) vyjadrujú tiež trvanie v čase, a to trvanie niečoho, čo pomenúva neslovesný výraz sám bez tvaru slovesa *byť*. Tvary slovesa *byť* majú tu teda funkciu verbalizačnú (v prísudku zároveň funkciu predikatizačnú), t. j. čisto gramatickú. Z toho vyplýva, že tvary sponového slovesa *byť* nemožno pokladať za osobitného člena syntagmy. Nevyplýva však z toho, že spona *byť* stratila povahu slovesa. 3. Verbalizačnú (predikatizačnú) funkciu sponového slovesa *byť*, t. j. schopnosť vyjadrovať trvanie niečoho v čase si neslobodno predstavovať ako nový samostatný významový prvok v oblasti pomenovania. Napr. výraz *je mladý* nemožno rozkladať na význam „mladý“ a na význam „trvá“. Verbalizačná funkcia slovesa *byť* má zmysel len v oblasti *usúvzťažnenia* čiže v rámci vety. Potom však nie je na mieste pri tejto funkcii slovesa *byť* uvažovať o vzťahu pomenovania ku skutočnosti (Ružička hovorí o „zhode s objektívnou realitou“). Napr. výpoveď *Chlapec je dobrý* sa síce môže zhodovať so skutočnosťou, ale môže s ňou byť aj v diametrálnom rozpore.

²⁷ Základné poučky o tom, kedy menný prísudok vyjadrený podstatným menom býva v nominatíve a kedy v inštrumentáli, uvádzajú Pravidlá slovenského pravopisu v § 147 a 148, 98—99.

vo vetnom základe jednočlennej vety) je funkcia verbalizačná alebo kategorizačná v ostatných prípadoch vo vete, kde sa *byť* používa pri neslovesných výrazoch ako gramatický prostriedok na vyjadrenie dejovosti čiže trvania v čase. Napr.: *Byť učiteľom je zodpovedná úloha. — S výsledkom môžeme byť spokojní. — Začína byť zima.*

Napokon sa tvary slovesa *byť* používajú ako formálne morfológické prostriedky, t. j. ako samostatné morfémy na vyjadrenie zložených slovesných tvarov, a to minulého času (*písal som*), budúceho času nedokonavých sloves (*budem písať*), podmieňovacieho spôsobu (*písal by som, bol by som písal*) a trpného rodu (*je napísané*). V týchto prípadoch tvary slovesa *byť* pomáhajú vyjadrovať najmä kategóriu osoby a čiastočne (pri tvare budúceho času a trpného rodu) aj kategóriu času. Preto sa sloveso *byť* v tejto funkcii tradične volá pomocným slovesom. Po Ružičkových príspevkoch o pomocných slovesách treba tu hovoriť o pomocnom slovese v užšom zmysle. Ide tu o pomocné sloveso z hľadiska formálneho čiže morfológického, t. j. z hľadiska tvorenia tvarov. Naproti tomu pri spone ide o pomocné sloveso z hľadiska syntaktického, z hľadiska spájania slov do viet.

Miesto záveru zhrnieme výsledky nášho uvažovania o používaní slovesa *byť* — *som* do slovníkového hesla, ako by malo byť vypracované vo väčšom jednojazyčnom slovníku. Pravda, v schéme slovníkového hesla je niekedy ťažko zaradiť prechodné typy. Pokiaľ sú dôležité, treba ich niekam zaradiť, i keď toto zaradenie nebude vždy z teoretického hľadiska celkom náležité. Tak napríklad prípady, ktoré sme vyššie nazvali polosponovým používaním slovesa *byť*, možno v slovníku zaradiť alebo medzi plné významy alebo pod sponu. Z hľadiska slovníka je však vhodnejšie a napokon i správnejšie zaradiť ich medzi plné významy, lebo sa tým heslo stane prehľadnejším. Okrajové prípady možno v slovníku vynechať.

Heslo byť v slovenskom normatívnom slovníku.

byť, *som*, *si* (*bás. a hovor. i -s': tys', bolas'*), *je* (*v plnom význame „jestvovať“ i jest, jesto*), *sme*, *ste*, *sú* (*ľud. i sa*); *zápor* *nie som*, *nie si*, *nie je* (*bás. a ľud. i není, arch. i nenie; v plnom význame „jestvovať“ i neos. niet, nieta s 2. p.*), *nie sme*, *nie ste*, *nie sú* (*i ja som nie, ty si nie atď.*); *prech. súc*, *arch. byvši*; *rozk. buď*, *buďte*; *bud. bude*; *min. bol nedok.*, *zried. i dok. I. používa sa v plnom význame 1. jestvovať, existovať, žiť, vyskytovať sa*; *byť k dispozícii*, *byť naporúdzi*: *To, že by strigy boli, neverím.* (Jégé) *Inej cesty niet.* (Tim.) *Komu niet rady, tomu niet pomoci.* (prisl.) *Bolo raz jedno choré dievčatko.* (Janč.) *Chleba jesto, mäsa jesto.* (Tat.) *Sú zemiaky = dostanú sa kúpiť. — Sú ľudia, čo (ktorí) ... — Boli časy, keď ... Je (niet) o čom hovoriť. — Nebolo kam kročiť. ○ môže byť = možno; nebyť niečoho, niekoho (vyjadruje skrátené podmienku = keby nebolo); niet (nebolo) mu (jej) páru = nik sa mu (jej) nevyrovná (nevyrovnal); niet (nie je), nebolo nad niečo, nad niekoho = nič lepšie (krajšie ap.), nik lepší nejestvuje (nejestvovalo, nejestvoval); 2. konať sa, uskutočňovať sa, diať sa, stávať sa: Budú voľby. — Bude porada. —*

Bolo to v zime, v lete, v máji, r. 1945. — Mnohí podurili, aby videli, čo bude (Vaj.) = čo sa bude diať. ○ bud' čo bud' = nech sa deje (stane) čokoľvek; čo by čo bolo = nech by sa dialo (stalo) čokoľvek; to by bolo, aby... = nesmie sa to stať (výraz záporu); 3. (kde, na čom, po čo, s neurč.) zdržiavať sa, pobývať, ocitať sa, byť prítomný niekde; zjásť niekam s nejakým cieľom (o živých tvoroch, najmä o ľudoch): Otec je (nie je) doma. — Je na dvore, na prechádzke, na poli, na návšteve, na hostine, u priateľa, na štúdiách. — Je stále s ním (s ňou), pri ňom (pri nej). — Bol som pod Beckovom na púti. (Stod.) — Bola som na tráve (Taj.) = kosiť, žať trávu. Boli na čerešniach (Tim.) = trhať, oberať čerešne; boli po lekára; bol v hore po drevo; bol som kosiť; Jerguš bol navštíviť svoju mamku. (Ondr.) ○ (už) je na druhom svete, na pravde božej, v zemi, pod zemou, v hrobe = zomrel; už sú tam, u boha (Taj.) = zomreli; byť v zlej (ťažkej, kritickej) situácii, v zlom položení = nachodiť sa, ocitať sa, ocitnúť sa; byť v úzkych, v kaši = v neprijemnej situácii; byť na mizine; byť na nohách = chodiť; byť na koni = tešiť sa z niečoho; byť doma v niečom = vyznať sa, rozumieť niečomu; 4. stáť, ležať, byť položený, byť postavený, byť umiestený, mať miesto, nachodiť sa niekde: Kniha je na stole. — Vino je v pivnici. — Kabát je v skrini na vešiaku. — Auto je v garáži. 5. (odkiaľ) pochádzať: bol z Kysúc (Jil.); Bielosť tých ruží je z tvojho čela. (Sládk.) 6. znamenať, značiť, mať význam; rovnať sa, byť totožný: Tisíc korún je pre mňa veľa. — Lúpiť nie je kúpiť. (prisl.) ○ to jest (skratka t. j.) = to znamená; vlastne, totiž; 7. ľud. (čo, čoho) chcieť, želať si: Budeš žinčice? (Kuk.)

II. používa sa vo funkcii modálneho pomocného slovesa 1. (s neurč.) musieť, neos. treba: *Nebolo im ísť ďaleko. (Dobš.) Bolo sa nám alebo vrátiť alebo horu obísť. (Taj.) Bolo by s ním urobiť poriadok. (Jégé) 2. arch. (s neurč.) môcť, neos. možno: Mne ťa je kedykoľvek vydať. (Taj.)*

III. používa sa vo funkcii spony, t. j. gramatického prostriedku na vyjadrenie dejovej stránky neslovesného prísudku v dvojčlenných vetách a vetného základu v jednočlenných vetách, resp. na vyjadrenie slovesných gramatických kategórií pri neslovesných výrazoch; A) v dvojčlenných vetách; a) s osobnou väzbou: *Môj priateľ je milý človek... To je pravda. — Môj otec bol baníkom. — Tento stôl je z bukového dreva. — To je pre otca. — Mlieko je po dve koruny = predáva sa, kupuje sa. — Lúka je zelená. — Len málo ľudí je spokojných. — Tá kniha je moja. — To ste vy? — Je nás päť. — Ondro bol prvý. — To je dobre. — Nebolo radno čakať. — Bol celkom paf; b) kniž. s neosobnou väzbou (na vyjadrenie veku človeka): *Bolo jej iba štrnásť rokov. (Taj.) Žalúdku je na sedemdesiaty rok. (Fig.); B) v jednočlenných vetách: a) pri výrazoch vyjadrujúcich telesné al. duševné pocity, stavy v prírode a v prostredí: je mi teplo, zima, je mi dobre, zle, slabo, nanič; je mi smutno, veselo; je mi do smiechu, do plaču, na vracanie; je tu na nevydržanie; dnes je jasno, teplo, pekne; b) pri hodnotiacich výrazoch: je (nie je) pravda, je hanba, je škoda; je vhodné, je na mieste, je žiadúce, je prirodzené, je možné, nie je nemožné; už je načas; c) pri výrazoch vyjadrujúcich možnosť al. potrebu, nutnosť (obyč. len na vyjadrenie min. a bud. času a podm. spôsobu): bolo, bude, bolo by treba, načas; bolo, nebolo, bude možno; bolo cítiť, badať, vidieť, počuť, bolo vidno; bolo dostať ○ byť niekomu na škodu, na osoh; niečo je na predaj; byť pri peniazoch, pri chuti = mať peniaze, chuť; byť pri vedomí; niečo je na smiech, na jed, do jedu; niečo je na zaplakanie = smutné; niekto je na poľutovanie = úbohý; už je po ňom = zomrel, zahynul; je po radosti = pominula; hovor. je (bolo, bude) po paráde = niečo sa skončilo, skončí; je, bude po mojom, po tvojom, po vašom = stane sa podľa môjho, tvojho, vášho želania; nebude od veci = nebude nevhodné; niečomu nebolo konca-kraja = a) o veľkých priestoroch, b) o dlhom trvaní niečoho;**

IV. vo funkcii samostatnej morfémy je súčiastkou zložených slovesných tvarov min. času, bud. času nedokonavých sloves, podm. spôsobu a trpného rodu: *písať som, budem písať, písal by som; je napísané.*

POZNÁMKY O POLOHE ZHODNÉHO PRÍVLASTKU

Jozef Ružička

I

Poloha zhodného prívlastku sa doteraz nepreskúmala do podrobností, hoci sa tejto otázke venovalo dosť pozornosti. Podobne je to aj s ostatnými otázkami slovenského slovosledu. Doteraz sa bezpečne zistilo, že poriadok slov v spisovnej slovenčine sa spravuje rozličnými činiteľmi.¹ Jedným z nich je gramatický činiteľ, ktorý sa zakladá na tom, že sa isté gramatické vzťahy medzi vetnými členmi vyjadrujú aj ich vzájomným postavením vo vete. Toto vzájomné postavenie vetných členov niekedy je jediným formálnym vyjadrením vzťahu, inokedy iba pomocným vyjadrením, a vtedy nie je natoľko pevné ako v prvom prípade. O gramaticky danom postavení sa hovorí najmä pri určujúcom člene determinatívneho skladu. Sem patrí aj zhodný prívlastok vyjadrený prídavným menom.

Adjektívny prívlastok² má ustálené miesto pred nadradeným podstatným menom. Toto je jeho základným postavením. Uvedme si príklady:

V hustnúcej tme už iba biela cesta žiari prachom, clivotou. (Tartarka) — Ívery lietali v belostnom chvení, padajúc na mäkkú zem, posypanú suchým ihličím. (Plávka)

Takéto postavenie adjektívneho prívlastku treba vo všeobecnosti pokladať za bezpríznakové postavenie. No toto postavenie nie je nemenné, ako napríklad v maďarčine, pretože vzájomné postavenie členov syntagmy nie je jediným výrazom syntagmatického vzťahu. Oveľa výraznejším formálnym vyjadrením syntagmatického vzťahu je v tomto prípade gramatická zhoda určujúceho prídavného mena s určeným slovom. Kde toto hlavné vyjadrenie vzťahu chýba, vzájomné postavenie členov skladu je celkom pevné, nemenné. Sú to spojenia nesklonných atribútov s podstatným menom, ako napr. *mrcha človek*, *príma látka*, *hej život*, *bordó šaty*... Napr.:

¹ Pri slovoslede sa obyčajne uvádza činiteľ obsahový (aktuálne vetné členenie), gramatický a rytmický. Za základný sa pokladá činiteľ obsahový. Preto v slovenčine je vcelku voľný poriadok slov vo vete.

² Do pojmu adjektívny prívlastok zahrnujeme determinatívne spojenia nielen typu *dobrý človek*, ale aj spojenia typov *prvý úspech*, *traja chlapci*, *môj sused*. Tu všade ide o zhodný prívlastok, ktorý sa skloňuje so svojim podstatným menom.

Mrcha psovi chlieb hádžu. (prísl.) — Otec nadhodí: „Ten starý konduktor, to bol hej človek, to bol človek na mieste, človek poriadku.“ (Alexy)

Keďže základné postavenie zhodného prívlastku je pred nadradeným podstatným menom, v doterajšej literatúre sa venovala väčšia pozornosť prípadom, v ktorých sa takýto prívlastok kladie za nadradené podstatné meno.³ Tento postup je správny, a preto budeme v ňom pokračovať aj v našej poznámke. Najprv si však zhrnieme doteraz dosiahnuté výsledky.

a) Adjektívny prívlastok sa kladie za nadradené podstatné meno, ak je na prívlastku dôraz, často v protiklade s iným výrazom tej istej vety alebo širšieho kontextu. Tak je to napr. v týchto vetách:

Ak je spojenie číslovky s počítaným predmetom výrazom predložkovým, vtedy počítaný predmet je v páde, ktorý vyžaduje predložka, a číslovka je v neohybnom príslovkovom tvare. (Štolc) — K živým procesom musíme pristupovať iným spôsobom ako napr. k procesom astronomickým. (Fil-korn)

Tieto prípady postponovaného zhodného prívlastku sú v dnešnej spisovnej reči najbežnejšie. Je to príznakový slovosled v rámci determinatívneho skladu, ktorý sa zámerne využíva v súlade so základným slovosledným činiteľom — v súlade s významovým členením celej vety. Tu treba poznamenať, že v staršej spisovnej slovenčine sa postpozícia adjektívneho prívlastku nepokladala za príznakové postavenie, a to preto, lebo pod vplyvom cudzích jazykov, najmä latinčiny, stával aj holý adjektívny prívlastok v postpozícii bez osobitnej príčiny. Zvyšky takéhoto postavenia prívlastku v dnešnom spisovnom jazyku však neslobodno posudzovať podľa pravidiel, o ktorom je reč v tomto odseku. Treba ich chápať ináč, ako na to ešte upozorníme.

b) Adjektívny prívlastok stojí za svojím nadradeným podstatným menom, ak ide o prívlastok rozvitý podstatným menom alebo zámenom (najmä v predložkovom páde). Uvedme si príklady:

Ale aj tak cíti pohľady upreté naňho, nepriateľské oči, plnú sálu nepriateľských očí. (Mináč) — Prudké slnko a vzduch presýtený vôňami vás preniká... (Tatarka) — Nerasty vyčlenené pri kutaní nemožno nadobudnúť a nimi disponovať a musia byť dané k dispozícii banskej vrchnosti. (Luby)

Toto pravidlo sa však neuplatňuje dôsledne. Práve preto, že motívom tohto slovosledu je gramatická stavba prívlastku, môžu sa pri uplatnení bezpríznakového umiestnenia aj rozvitého prívlastku uplatniť iné gramatické zretele. Príklady:

³ Porov. E. Pauliny, *Gramatický moment pri slovoslede*, SR XVI, 197 n.; E. Pauliny—J. Ružička—J. Štolc, *Slovenská gramatika*, 2. vyd., 1955, 321.

Slovania sa len poufahovali pred divými, po rovinách na koňoch rýchle sa pohybujúcimi Maďarmi do ďalších hôrnatých krajov. (Bujnák) — Ale vlasy má ešte všetky, biele ani srieň, padajú mu v hustých, potom zalepených vlnách na široké čelo. (Mináč) — Starý otec sa podporeli dlaniami o kosisko a v tichej, chlapcovi nepochopiteľnej dohode s dňom, so slncom, s vodou a zemou načúvajú neslyšateľnej ozvene dávnych časov. (Chrobák)

O postavení takéhoto prívlastku pred nadradeným podstatným menom často rozhoduje celková gramatická stavba celej vety alebo len samého prívlastku, ako to ukazujú aj naše príklady. Ak sa stretnú dve protichodné gramatické tendencie, uplatňuje sa bezpríznakové postavenie adjektívneho prívlastku.

c) Ako sme už spomenuli, v staršom období spisovnej slovenčiny kládol sa adjektívny prívlastok často za nadradené podstatné meno. Vykladá sa to vplyvom latinčiny. Takéto postavenie prívlastku sa používa dodnes v cirkevných textoch a pod. Preto napr. v náboženských piesňach nemožno hodnotiť postponovaný prívlastok ako v iných štýloch jazyka. V celom spisovnom jazyku sa používajú iba isté ustálené spojenia, ktoré majú svoj pôvod v uvedených textoch. Sú to spojenia ako *zákon boží*, *ľudia boží*. Uvedme si príklady:

Ešte i dnes duch boží sa tu vznáša nad priepasťami. (Tatarka) — Prosím za odpustenie, slávny súd, i vás ľudkovia boží, že som sa takto rozrozprával. (Mináč)

Tu treba poukázať na to, že v odbornom štýle sa uvedený typ postavenia prívlastku používa často nadmerne, čo však je v rozpore s celkovým stavom v spisovnej reči. Preto pokladáme takéto prípady postponovaného prívlastku za chybné, napr. v právnických textoch. Príklad:

Právom záväzkovým je súhrn právnych predpisov, ktoré upravujú subjektívne záväzkové právo a záväzkové právne pomery. (Luby)

Takýmito chybami sa naruša možnosť využiť postponovanie prívlastku na vyjadrenie dôrazu na ňom.

d) Pod vplyvom cudzích jazykov ustálil sa ešte jeden typ postponovaného adjektívneho prívlastku. Ide tu o združené pomenovania, ktoré sa používajú v niektorých prírodných vedách ako odborné termíny. Tak je to najmä v terminológii zoologickej, botanickej a chemickej. V iných terminológiách sa tento typ nepoužíva, hoci v staršom období slovenčiny bol celkom bežný. Obmedzenie tohto typu je prejavom znárodnenia terminológie vo väčšine vedných odborov.

e) Tie isté korene má aj typ postpozitívneho adjektívneho prívlastku, ktorý sa v umeleckej reči používa ako archaizujúci prostriedok. Sleduje sa

tu zámer vyvolať dojem starobylého alebo biblického štýlu. Pravda, slovosled tu vystupuje často spolu s inými jazykovými prvkami (tvary slov a archaické slová). Napr.:

Nežiadam si márností svetských od Hospodina, lebo bohatstvo, zisk a sláva radosťou chvíľkovou zapalujú srdce človeka a ja chcem, aby srdce moje bolo zapálené radosťou večnou. (Figuli) — A von svieti slnko, osuhel sa zdvihla, vzdúch je zase priezračný a nebo sa prívetive nakláňa k tvári človeka spravodlivého. (Chrobák)

Príklady na tento typ možno nájsť aj v ľudovej poézii. Napr.:

A keď sa najedli, odtiaľ sa preč brali k tej vode Morave ti šuhaji silní.
— Trávička zelená, padla na ňu rosa, frajerečka moja chodí po nej bosá.

Pravda, postpozícia v ľudovej poézii je často vyvolaná potrebami rýmu. Napr.:

Ani tak nevonia fialenka hustá, jako mne voňajú mojej milej ústa!

f) Celkom ináč treba hodnotiť postponovanie prívlastku v oslovení a ch. Najprv niekoľko príkladov:

„Ženička moja, všetko bude dobre!“ odvetí pán richtár, pohladkajúc svoju polovičku. (Čajak) — „Budem, dieťa moje! Do tých čias ti budem rozprávať, kým ti choroba neprejde.“ (Jančová) — „Mamka moja, o čomže tak rozmýšľate?“ navela sa jej prihovorím. (Tatarka)

Tento typ postponovaného prívlastku treba vysvetľovať citovým dôrazom na prívlastku. Najčastejšie sa takto kladú prívlastky *môj, náš, milý, drahý*, teda také, čo sa používajú v intímnej reči.⁴

g) Osobitne treba posudzovať prípady postponovaného adjektívneho prívlastku vo vlastných menách, pretože tu ide o ustálený slovosled založený na rozličných príčinách. Podrobným rozborom možno tu zistiť niekoľko typov. Ide tu o prípady ako *Matica slovenská, Pole neorané, Panna orleánska, Výskumný ústav zväračský, Vysoká škola pedagogická*...⁵

⁴ Nepokladáme za správny výklad, že „oslovenie sa začína najdôraznejším svojím členom, preto prívlastky stoja pri oslovení za svojím menom“, ako to píše E. Pauliny v článku *Slovosled a aktuálne vetné členenie*, SR XVI, 171 n. Ak nejde o intímny prejav, v oslovení je prívlastok pred svojím nadradeným podstatným menom.

⁵ Základnú štúdiu o všetkých typoch vlastných mien s postpozitívnym prívlastkom napísal Ladislav Dvonč. Bude uverejnená v Jazykovedných štúdiách III. Porovnáva tu aj slovenčinu s češtinou.

II

Ako ukazuje uvedený prehľad doterajších výskumov postponovaného adjektívneho prívlastku, všetky typy možno rozdeliť na tri základné skupiny.

V prvej skupine sú typy, v ktorých sa adjektívny prívlastok postponuje ako zvyšok staršieho stavu v spisovnom jazyku. Tieto typy dnes už nie sú produktívne. Často sa obmedzujú na niekoľko jednotlivých prípadov.

V druhej skupine sú typy, v ktorých sa postpozícia adjektívneho prívlastku využíva esteticky. Postponovaný prívlastok je výrazným archaizujúcim prostriedkom. Hoci typy tejto skupiny sú produktívne, nezasahujú celý spisovný jazyk.

V tretej skupine sú najdôležitejšie typy postponovaného adjektívneho prívlastku. Sú to typy, ktoré sa zakladajú na zdôraznení prívlastku. Doteraz sa zväčša uvádzalo iba zdôraznenie významu slova stojaceho v prívlastku. Už sme však poukázali na to, že treba tu počítať aj s citovým zdôraznením prívlastku. Tak možno vysvetliť postponovanie prívlastku v intímne formulovaných osloveniach. Tá istá črta je základom postpozície aj v osobitnom type, ktorý sa doteraz nespomínal — totiž v n a d á v k a c h.

Najprv si uvedieme niekoľko príkladov.

V nadávkach sa často používa pri podstatnom mene ako postponovaný prívlastok prídavné meno utvorené z toho istého základu. Napr.:

„Ale ty čudo čudácke!“ urazí to i nahnevá mamenku. (Martáková) — „Neobťažujte nás!“ Odhodí srdito slúchadlo a doloží: „Sprostaňa sprostaňa!“ (Stodola) — „Ach, taká potvora potvorská,“ žaluje sa synovi. (Rázus) — Utrápi ju, katan katanský! (Mináč) — ...ale na špinavom neraz nevidia fľaky ako táto noc. (Karvaš)

Inokedy adjektívum v prívlastku je z iného základu ako nadradené podstatné meno. Napr.:

„Ty fagan mizerný, však ste sa vešali na plachticu? Počkaj, dá ti otec!“ (Rázus) — Pohrozí Ilčíkovi: „Ty stonoha vybíjaná, viem ja, odkiaľ vietor fúka!“ (Martáková) — „Taký trufo sprostý!“ obľahčila si opovrhľivou nadávkou. (Timrava) — „Dost si sa už navozil na nás, ty huba nasiaknutá, teraz sa aspoň vyvrším na tebe,“ a uštipol ho poriadne. (Čajak) — Korhelisko starý, ani páru nemá na svete, a ešte je opäť! (Alexy) — Veď ju on utrúpil, drak neľútostivý, v robote katanskej ju utrúpil, neľud jeden! (Mináč) — „Ja? Ty paskuda papuľnatá, ale — ja?! Či už nevieš, kto je starý Lenhart, ty papuľa hnusná?!“ (Mináč) — „Domov!“ zvolal, ukázal na bránu. „Treba ňu vyšibať, zlostniak strapatý!“ (Ondrejov) — Vraniakovci odjakživa boli takí hlavoši nespratní, ale vo Vieske sú aj dobrí ľudia. (Tatarka)

Vo všetkých uvedených príkladoch ide o nadávku, i keď sa nadávka vkladá do vety ako riadny vetný člen. Aj tento gramatický postup sa uplatňuje iba v citove vzrušenej reči.

Nadávky obyčajne používame v hneve, v rozhorčení. V každom prípade ide o silne citovo podfarbený prejav. Možno tu hovoriť o citovom dôraze, podobne ako pri intímnom oslovení, pravda, uplatňujúci sa cit je iného druhu.

Celkove možno povedať, že v nadávkach je postpozícia adjektívneho prívlastku pevná. Adresnosť nadávky sa zdôrazňuje často aj osobným zámenom, ktoré však je vždy pred nadávkou.⁶ Slovosled v nadávke je odôvodnený citovým dôrazom.

Ako vidieť, v súčasnom jazyku sa adjektívny prívlastok najčastejšie postponuje, ak je na ňom dôraz. Treba však rozlišovať logický dôraz na lexikálny význam adjektíva na pozadí celej vety a citový dôraz na použitý hodnotiaci výraz v rámci spojenia slov, ktoré je determinatívnym skladom.

V nadávkach ide vždy o hodnotiaci prívlastok. Týmto postponovaným prívlastkom sa vždy zosilňuje vlastný význam podstatného mena, ktoré tvorí jadro nadávky. Toto zosilnenie významu nadradeného podstatného mena pomocou postponovaného prívlastku je zrejmé najmä vtedy, keď oba členy syntagmy sú slovami z toho istého základu, napr.: *somár somársky, bezočivec bezočivý*.⁷

⁶ Osobné zámeno v základnom význame stojí vždy pred svojim zhodným atribútom. Poradie členov v determinatívnej syntagme, ktorej základným členom je osobné zámeno, je pevné. Napr.: *Kde sa ja nešťastná podejem?* (úz.) — *Ďakujem vám všetkým za prítomnosť.* (úz.)

Pravda, ak osobné zámeno použijeme v prenesenom význame (napr. vo význame substantíva), zhodný prívlastok stojí pred ním. Aj v tomto prípade je poradie členov syntagmy pevné. Napr.: *Ako sa môžete zahrúžiť do vlastného ja, keď sa tu stále melie?* (Stodola)

⁷ O podstate zosilnenia a o jeho rozličnom vyjadrení porov. napr. štúdiu Viléma Mathesiusa *Zesílení a zdůraznění jako jevy jazykové*, Slovo a slovesnost IV, 1938, 193—202. To isté v sborníku *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 203—223.

DISKUSIE

ŽIVOTNÉ SKLOŇOVANIE ČINITEĽSKÝCH MIEN NA *-teľ* V SLOVENČINE

Anton J á n o š í k

Platné Pravidlá slovenského pravopisu po prvý raz ušľachujú za spisovnú normu pri činiteľských menách na *-teľ* popri doterajšom životnom skloňovaní aj neživotné, ak sa používajú ako neživotné (67). Uvádajú dvojaké tvary v datíve sg. *deliteľovi/deliteľu* a v nominatíve pl. *delitelia/delitele*, v lokáli len neživotný tvar *v deliteľi* ako bežnejší. Týmto spôsobom aj skupina mužských podstatných mien na *-teľ*, hoci v hovorovom štýle spisovného jazyka sa morfológicky oddeľuje od ostatných mužských podstatných mien svojím jednotným životným skloňovaním, má sa vyrovnáť¹ v kategórii mužských podstatných mien s tými životnými substantívami, ktoré, ak sa nimi označujú neživé veci, sledujú neživotné skloňovanie podstatných mien.

Dvojaké skloňovanie pri mužskom podstatnom mene máva obyčajne svoju významotvornú funkciu, lebo životným skloňovaním označujeme prvotný význam živej bytosti a neživotným druhotný význam neživej veci. Príklad: *Idem k Martinovi Chudému na návštevu* oproti *Blížime sa k mestu Martinu*.

Na voľakedajšie prvotné skloňovanie osobných mien na dnešný spôsob neživotných poukazujú jednotlivé osamotené tvary s kratšími pádovými príponami dosiaľ zachované v ľudových zvratoch a v cirkevnom štýle: *otcu-materi*, *bohu prisám*, *človeku*, *ten už pôjde k Abrahámu* (= zomrie),

¹ O to sa usiluje Richard Schnek v článku *K morfológickým kategóriám mužských podstatných mien* v Slovenskej reči XX, 351—357. — Článok vyznieva veľmi teoreticky. Aj tri uvedené dôvody pre neživotné tvary činiteľských mien na *-teľ* majú len teoretickú hodnotu (352). Je azda veľmi jednostranné existenciu neživotných tvarov činiteľských mien na *-teľ* dokazovať na neživotných tvaroch neživotného podstatného mena typu *delenec*, lebo činiteľské meno na *-teľ* typu *deliteľ* je životné svojím pôvodom a *delenec* neživotné a zato majú aj rozdielne kategórie skloňovania: *deliteľ* patrí celkom od prvoti do životnej kategórie skloňovania a *delenec* do neživotnej (353). Okrem toho si treba povšimnúť, že neživotné formy pri mužských životných podstatných menách, ktoré bývajú popri riadnych životných s významovou diferenciáciou, sú do istej miery defektíva, netvorí sa od nich všetky neživotné tvary, chýbajú tvary plurálu.

Z toho hľadiska neživotné tvary časopisov: *dva Bojovníky*, *tri Zlepšovatele* ap., uvádzané v spojení: *kúpiť dva Bojovníky*, *tri Zlepšovatele* ap. (353), sú možné len teoreticky, v živej reči ich nahrádzujeme singulárom genitívu partitívneho v spojení: *kúpiť dve čísla Bojovníka*, *tri čísla Zlepšovateľa* ap.

čertu-diablu, Bohu, Otcu nebeskému, ku Kristu Pánu. Mimo sféry cirkevnej reči sa vyskytujú len terajšie životné tvary na -ovi: *ani bohovi, otcovi.*

Okrem týchto osamotených archaických foriem máme tvary s kratšími pádovými príponami pri osobných (krstných) menách, ak figurujú v názvoch osád. Tieto osobné mená najprv označovali patróna kostola a podľa neho za feudalizmu aj osada dostala svoje meno. (Tak napr. mesto *Martin, Mikuláš.*) Dá sa predpokladať, že spočiatku meno patróna aj osady sa skloňovali na jeden spôsob s kratšími pádovými príponami, no neskoršie nastalo rozlišovanie, keď meno patróna osady ako osobné meno prevzalo skloňovanie s ďalšími pádovými príponami, teda dnešné životné, a pre meno osady ako neživej veci, majúcej len meno patróna kostola, ostáva prvé skloňovanie s kratšími pádovými príponami, ktoré sa dnes chápu ako neživotné.

Takto si vysvetlíme dnešné systémové neživotné skloňovanie osád označených osobnými (krstnými) menami² na rozdiel od mien osôb, označujúcich živé bytosti. Príklady: *Hospodárska škola v Martine. V Mikuláši sa narodil Janko Král. Boli sme v Michale, Petre, Ondreji, Ďuri* (Turiec) ap.

Tak isto sa zaraďujú aj neživotné tvary mena svätca pri starodávnom ľudovom označovaní niektorých kalendárnych dní v archaických spojeniach s predložkou *o* so starým významom „okolo“ (alebo aj s *inou*): *O Petre-Pavle sa začína žatva u nás. O Michale sa statok prestáva pásť na poli.*

Ďalej systém dvojakeho skloňovania s významovou diferenciáciou sa vyskytuje aj pri ostatných mužských životných podstatných menách (do toho rátajú aj mená zvierat). Podobne aj ony dostávajú neživotné skloňovanie, ak sa vzťahujú na neživé veci, ktorým požíciavajú len svoje mená. Sú to 1. názvy časopisov: *Bojovník, Hlásnik, Krajan, Trenčan, Pútnik, Posol, Černokňažník, Rarášek, Slimák, Kocúr, Roháč, Sršeň*; 2. názvy spolkov, hotelov: *Detvan, Tatran, Považan, Sokol, Slovan, Jeleň* ap. Napr.: *Čítal som v Trenčane, Pútniku, Posle* ap. Doklady z B. Haluzického: *proti štvavému Slovák* (Stopami rozpomienok, 165) v... *Rarášku* (169), *čítali sa v Detvane* (11).

Tu vidíme, že názvy časopisov, spolkov a iných vecí sú len prázdnyimi slovnými tvarmi mužského životného podstatného mena, s ich vnútorným obsahom majú málo čo spoločného, s nimi sa obsahove nekryjú, čím aj vo význame prevláda neživotnosť neživej veci, ktorá sama so sebou prináša aj skloňovanie neživotných. Naproti tomu pri názvoch kníh, najmä umeleckých a vedeckých diel, mužské životné podstatné mená nie sú

² Porov. Štefan Hlavatý, *Vývoj skloňovania podstatných a prídavných mien slovenských*, 48—51.

prázdne, ale sa plne kryjú s obsahom literárneho alebo vedeckého diela, pretože vlastné osobné meno (priezvisko s osobným menom) ako aj iné životné podstatné mená neprestávajú označovať živé bytosti, čím nič nestrácajú na životnosti v našom povedomí a podľa toho aj prirodzene sledujú skloňovanie životných. Hodne dokladov býva v dejinách literatúry, napríklad v preložených Dejínach ruskej literatúry:³ v „*Eugenovi Oneginovi*“ (432), vo svojom „*Prorokovi*“... V „*Démonovi*“ (488), *Belinský venoval mnoho miesta „Revizorovi“* (567).

Tu sa ukazuje istá zákonitosť, dosiaľ nepovšimnutá, podľa ktorej životné tvary mužských podstatných mien avizujú celistvé literárne diela, kde sa obsah zrovnáva s názvom. Naproti tomu neživotné tvary pri názvoch časopisov, spolkov neoznačujú celistvé diela podľa mena, lebo obsah sa naisto nekryje s názvom, len ho pripomína v nejakej veci alebo vlastnosti. Za praktický príklad nech poslúži slovný tvar *Detvan*. Ak sa ním označuje literárne dielo od Sládkoviča, v ktorom je hrdinom osoba Detvan, tak prichodí skloňovanie podľa životných: v *Sládkovičovom Detvanovi*. Ak názvom *Detvan* voláme spolok Detvan, kde slovo *Detvan* je len vypožičané, nepredstavuje osobu Detvana, lež združenie mladých ľudí, čím si pripomínajúcich Detvana, tak sa upotrebuje neživotné formy: *Kukučín pracoval v Detvane*. Podobné dvojice dajú sa postaviť aj pri mužskom substantíve *bojovník*: *Kalinčiak vo svojom Bojovníkovi* (báseň) oproti *Čitali sme to v Bojovníku* (časopis). Na lepšie ujasnenie pripomenieme ešte dvojicu tvarov od slovného tvaru *hlásnik*: *Kráľ vo svojom Hlásnikovi národa* (báseň) oproti v *Hlásniku* (časopis). No M. Pišút nevyužil túto morfológickú diferenciacnú schopnosť pri básni Janka Kráľa, a má neživotný lokál: „v Hlásniku národa“ (Literárne štúdie a portréty, 98). Tu sa zjavne žiada životný lokál na -ovi, keďže hlásnik ako taký vystupuje v básni celý, živý. Opačnej chyby proti tomuto uvedenému systému zas sa dopustil B. Haluzický, keď pri názve časopisu *Posel z Prahy* upotrebil životný lokál: „v Poslovi z Prahy (B. Němcová a Slovensko 217) namiesto v *Posle z Prahy*.

No táto všeobecná významová diferenciacná schopnosť v kategórii mužských podstatných mien už nezasahuje mužské substantíva na -a typu *hrdina*.

Ako vieme, podstatné mená na -a typu *hrdina*, i keď označovali mužskú životnú bytosť, spočiatku boli ženského rodu, aj na spôsob ženských podstatných mien na -a sa skloňovali. Len neskôršie, keď pri substantívach

³ Plný názov: *Dejiny ruskej literatúry*; autori: A. A. Zerčaninov, N. G. Porfiridov; preložil kolektív: Marianna Prídavková I. diel, Mária Čížová II. diel, Margita Vosatková a Ružena Dvořáková III. diel. SVKU, Bratislava 1956. Ďalej v práci uvádzané: *Dejiny*.

na -a označujúcich mužské živé bytosti zvířazil prirodzený mužský rod (namiesto ženského gramatického rodu), pôvodné ženské pádové prípony v jednotlivých pádových tvaroch ustúpili mužským pádovým tvarom, čím sa prispôbili mužským životným podstatným menám aj zo stránky morfolologickej, napr. v datíve-lokáli, kde prvotné ženské formy s pádovou príponou na -e zamieňajú sa životnými mužskými tvarmi s pádovou príponou na -ovi. (Porov. tvar *hrdinovi* oproti *chlapine*.)

Nová skupina mužských životných substantív typu *hrdina* medzi pôvodnými mužskými podstatnými menami sa už nestihla celkom vpraviť do ich už hotového systému skloňovania a s nimi sa celkom zlúčiť, najmä čo sa týka dvojakého skloňovania na rozlišovanie životných a neživotných, ale ostala pri svojom novom jednotnom skloňovaní podľa životných aj v prenesenom význame, ako to býva pri názvoch časopisov, spolkov. Pri pevnom jednotnom životnom skloňovaní nerozhoduje, či príde skloňovať názov básne, kde živá bytnosť nestráca na svojej životnosti, ako je báseň *Bútora* a *Čútor* od Hviezdoslava, a či názov časopisu a spolku, ako *Propagandista*, *Turista*. V oboch prípadoch je životné skloňovanie: *Hviezdoslav vo svojom Bútorovi a Čútorovi zobrazuje život na dedine. Čítal som to v Propagandistovi. Predpredaj vstupeniek v Turistovi*.

Čo sme uviedli pri životných mužských substantívach typu *hrdina*, platí v celom rozsahu aj pre skupinu činiteľských mien na -teľ, ktoré podobne predstavujú novšiu vrstvu⁴ slovnéj zásoby slovenského jazyka v kategórii mužských podstatných mien. Dnes je prípona -teľ veľmi produktívna. Nové slová si v slovenčine osvojujú len skloňovanie životných, pretože vždy označujú činiteľa. Aj ony všade zachovávajú jednotné skloňovanie životných, teda aj jednotné skloňovanie v prenesenom význame, ktorý pri činiteľských menách na -teľ vyznieva síce ako depersonifikácia, ale v ňom si mená na -teľ zadržujú svoju podstatu — pomenovanie pôvodcu činnosti, nenastáva oslabenie činnosti, ako sa to zjavne a bezpečne prejavuje v depersonifikovaných činiteľoch, používaných ako termíny v jednotlivých vedných odboroch, napríklad v hospodárskych počtoch, matematike, vo fyzike ap.

⁴ Na mnohých slovných tvaroch na -teľ, aj silne udomácnených, ľahko vypátrať nedomáci pôvod. Cirkevná terminológia priniesla slová *stvoriteľ*, *spasiteľ*, *vykupiteľ*, škola slovo *učiteľ* za staršie *rektor*.

Novšia doba napospol tvorí a odinakiaľ preberá ďalšie slová na -teľ. Dnešné zaužívané slovo *čitateľ* je za staršie domáce od pôvodu *čítač*, ako je to zrejmé z bernolákovskej spisby. Slovo *hlasateľ* sa vymenilo starším domácim tvarom *hlásnik*, aj jeho funkcia bola inšia. Novšie utvorené, príp. hotové prevzaté sú napr.: *pisateľ*, *buditeľ*, *hubiteľ* (Vaj. II, 132), *dvihatel* (Vaj. XVII, 52), *dvoriteľ* (Šolt. V, 59), *činiteľ*, *deliteľ*, *mysliteľ*, *staviteľ* ap. Na nedomáci pôvod ukazujú dva posledné slovné tvary *mysliteľ*, *staviteľ*, lebo pri nich v slovenčine neurčitok nevyzníeva na -iť, lež je *mysleť/myslieť* a *stavať* (dom).

Prakticky sa to prejavilo cez polročné prázdniny 1957, keď učitelia komerčných predmetov na Hospodárskej škole v Martine na príkaz Poverenia školstva a kultúry vypracovali návrh na rozdelenie učiva komerčných predmetov na jednotlivé ročníky podľa osnovy v češtine. Všetci zhodne podľa ich doterajšieho úzu prepisovali tvary českej osnovy vo svojich elaborátoch ako životné, napr. tvary *ukazovatelé, -e* prešli do slovenského textu v dvojakej forme: 1. *ukazovatelia* ako nom. pl.; 2. *ukazovateľov* ako akuz. pl.

Takýto stav sa ukazuje napospol v školských úlohách a prejavil sa v písomných prácach skúšok dospelosti u našich študentov, ba aj odborníkov z praxe, ako potvrdzuje doklad z úlohy žiaka večernej školy: *Základnou podmienkou ekonomického zákona za socializmu je, aby bolo plnenie plánu vlastných nákladov výroby a plnenie plánu výroby na rovnakej hladine. Ak sú títo dvaja ukazovatelia udržiavaní v rovnakom pomere... Doklady z maturitných prác: Plán živočíšnej výroby má tiež dvoch ukazovateľov: ukazovateľa stavu hospodárskych zvierat, a ukazovateľa úžitkovosti... V pláne rastlinnej výroby sú zahrnutí traja ukazovatelia. — Životné tvary ukazovatelia používali žiaci aj pri ústnych prejavoch na skúškach dospelosti.*

Nielen žiaci, ale aj učitelia, najmä učitelia matematiky, cítia v neživotných tvaroch činiteľských substantív na *-teľ* násilnosť proti živému jazyku. S nimi sa stretávajú pri matematických termínoch v najnovších učebniciach matematiky. Učiteľom matematiky sa vidia prirodzené len životné formy matematických termínov, ktoré sa nachodia (popri neživotných) aj v učebnici Matematika pre 7. postupný ročník:⁵ *píšeme činiteľov* (61), *menovatelia obsahujú* (69), *k menšiteľovi* (92), *všetci traja činitelia kladní... pri nepárnom mocniteľovi* (101).

Treba pripomenúť, že pri matematických termínoch na *-teľ*, ako je napr. *deliteľ, čitateľ, činiteľ*, nenastáva celková depersonifikácia, aká je pri osobných menách typu *Martin, Mikuláš*, keďže pri činiteľských menách na *-teľ* podstata vykonávania činnosti ostáva v plnej platnosti, neoslabuje sa vlastná činnosť termínov. Taký matematický termín *čitateľ* „číta“ časti, ktoré sú určené menovateľom. Túto skutočnosť si dobre uvedomujú naši matematici a podľa živej činnosti, ktorá spočíva už v samej významovej podstate činiteľského mena na *-teľ*, zameriavajú aj skloňovanie matematických termínov na *-teľ* podľa životných. Nie je tu potrebné z významovej stránky zavádzať umelé neživotné tvary, ktoré sa ináč celkom priečia jednotnému životnému skloňovaniu činiteľských mien na *-teľ*. Teoreticky by to obstálo, lenže prakticky stavia sa proti neživotným tva-

⁵ Plný názov učebnice: *Matematika pre 7. postupný ročník všeobecnovzdelávacieho škôl*, SPN, Bratislava 1954, poslovenčil Štefan Malina.

rom jazykový úzus celého školského kolektíva. Ten ukazuje, že je to pokus pre spisovný jazyk nežiadúci.

Činiteľské mená na *-teľ* zo stanoviska svojho jednotného životného skloňovania priberajú životné pádové prípony aj v názvoch časopisov a spolkov, kde sa nadobro otupila podstata činnosti a naznačujú sa len snahy povedzme depersonifikovanej živej bytosti, ako napr. v názve časopisu *Budovateľ*, *Staviteľ*, *Čitateľ*, *Priateľ školy a literatúry*, príp. spolkov, ako *Slovenský spisovateľ*. V tomto zmysle chápeme aj doklad Juraja Četku v Jednotnej škole: v *Radlinského Priateľovi školy a literatúry* (XII, 169), kde slovný tvar *priateľ* v názve časopisu je len vonkajším pomenovaním a pri tom všetkom má životnú pádovú príponu *-ovi*: *Priateľovi*. Tak isto je aj pri ruskom, pre Slováka neutrálnom tvare časopisu *Zriteľ* (= Divák), ktorý prekladateľka v slovenskom texte podľa jeho vonkajšieho habitu, zakončenia na *-teľ* skloňuje podľa životných: v úvode k „*Zriteľovi*“ ... v „*Zriteľovi*“ (Dejiny 263).

Takto sa ukazuje v kategórii mužských podstatných mien osobitná morfologická kategória s jednotným životným skloňovaním pri mužských životných menách na *-teľ* typu *činiteľ* popri mužských menách na *-a* typu *hrdina*.

Tým, že jednotné životné skloňovanie pri činiteľských menách na *-teľ* nebolo dosiaľ vyzdvihnuté ako domáci jazykový systém, si vysvetlíme, že v praxi sa vyskytujú tvary s kratšími neživotnými pádovými príponami, napr.: v *Budovateli* (*Budovateľ* II, č. 39, 6a), čo nového v *Slovenskom spisovateli* (KŽ XII, č. 17, 4d). V poslednom prípade treba vidieť analógiu skloňovania v českom spojení: v *Československém spisovateli*. V češtine kratšie tvary v lokáli sg. na *-i* sa kryjú so životnými (porov. český predložkový tvar: o učitelí oproti slovenskému: o učiteľovi). To isté je aj v slovenčine, lenže opačný jazykový úzus. V nej životné skloňovanie má dlhšie tvary životné v datíve-lokáli, kým v češtine pri skupine činiteľských mien na *-teľ* bývajú životné tvary na *-i* (k příteli, o příteli ap.). Ako v češtine neživotné skloňovanie substantív na *-teľ* má svoje opodstatnenie zo stanoviska historického ako aj synchronického, tak podobne tie isté stanoviská platia aj pre jednotné životné skloňovanie činiteľských mien na *-teľ* v slovenčine nielen v prenesenom význame matematických termínov na *-teľ*, ale aj v názvoch časopisov, spolkov.

Richard Schnek v Slovenskej reči (XX, 355) neživotné tvary pri podstatných menách na *-teľ* v slovenčine obhajuje najmä pre hľadisko významovej diferenciacie. Jeho doklady, o ktoré sa opiera, sú len umelé a dostávajú sa do odborného textu len zásahom odborníkov. Na ich základe tvorí si synchronický jazykový systém, ktorý má usmerňovať vývoj umelým zásahom zhora a nedbať na stav zdola, ktorý je v živom jazykovom

systéme a v hovorovej reči spisovného jazyka, ako sme na to už poukázali. V tomto duchu neživotné tvary typu *činitele*, *o činiteli* ap. sú v slovenčine zo stránky morfolologickej násilné, asi také, ako keby sme tiež pre maličerný dôvod významovej diferenciácie išli zavádzať pri mužských podstatných menách miesto terajších živých analogických tvarov akuzatívu pl. typu *chlapov*, *tesárov*, *rybárov* niekdajšie prvotné tvary *chlapy*, *tesáre*, *rybáre*, ktoré sa zachovali ako archaizmy v názvoch osád 1. s koncovkou -y: *Nováky*, *Bystričany*, 2. s koncovkou -e: *Rybáre*, *Tesáre* ap.

Bol by to hriech anachronizmus. Taký anachronizmus je aj v neživotných tvaroch činiteľských mien na *-teľ*, najmä to cítiť pri neživotných formách matematických termínov. Pri nich významová diferenciácia pomocou neživotných tvarov pre spisovnú normu je zbytočná a nežiadúca, je vykombinovaná len na teórii a narušuje pevný systém životného skloňovania podstatných mien na *-teľ* s činiteľským významom.

Táto naša štúdia prináša niektoré praktické pozorovania, podľa ktorých možno upraviť aj príslušné poučky v Pravidlách sloven. pravopisu:

1. Mužské osobné (krstné) mená, ako sú *Martin*, *Mikuláš*, *Michal*, *Ondrej*, *Ďur* ap., pri označovaní osád a sviatkov vývojom času sa depersonifikovali, stali sa menami vecí, gramaticky neživotné, zato majú neživotné skloňovanie (na rozdiel od ich tvarov vo funkcii životnej): *v meste Martine*, *Mikuláši*, *v dedine Michale*, *Ďuri* ap. (oproti: *Martinovi Chudému*).

2. Mužské životné mená a s nimi aj zvieracie mená pri názvoch 1. časopisov, ako sú *Hlásnik*, *Trenčan*, *Posol*, *Kocúr*, *Sršeň*, *Roháč*, 2. hotelov, spolkov, ako sú *Slovan*, *Jeleň*, *Detvan*, *Sokol*, stávajú sa neživotnými, lebo figurujú len ako prázdne tvary bez bližšieho označenia vzťahu k ich obsahu a významu, čím sa samo od seba určuje aj neživotné skloňovanie: *v Hlásniku*, *Trenčane*, *Posle*, *Kocúre*, *Sršni*, *Roháči*, *v Slovane*, *Detvane* ap.

Naproti tomu v názvoch „umeleckých a vedeckých diel“ mužské osobné mená a iné mužské životné nestrácajú svoju životnosť v diele, lebo sú predmetom celého obsahu diela, nielen jeho holým pomenovaním: *v Puškinovom Eugenovi Oneginovi*, *v Hviezdoslavovom Gáborovi Vlkolinskom*, *v Chalupkovom Likavskom väžňovi* ap.

3. Mužské životné podstatné mená na *-a* typu *hrdina* majú vonkoncom len životné pádové prípony, aj v názvoch časopisov a spolkov: *v Propagandistovi*, *Turistovi*.

Predstavujú osobitnú morfológickú kategóriu s jednotným skloňovaním na spôsob mužských životných podstatných mien.

4. Činiteľské mená na *-teľ* majú len životné skloňovanie, teda aj v prenesenom význame pri odbornej terminológii, ako *činiteľ*, *deliteľ*, *ukazovateľ*: *o činiteľovi*, *deliteľia*, *ukazovatelia*, *vidím ukazovateľov*. To platí aj pre názvy časopisov: *v Priateľovi školy a literatúry*.

ZNOVA O SKLOŇOVANÍ ČINITELSKÝCH MIEN NA -teľ

Ján Horecký

Anton Jánošík vo svojom príspevku veľmi pekne poukazuje na istú zákonitosť pri zaraďovaní názvov do kategórie životných alebo neživotných podstatných mien v súčasnej slovenčine. Ukazuje, že do kategórie neživotných prechádzajú „prázdne mená“, t. j. mená zbavené svojho pôvodného pomenovacieho obsahu a prenesené na neživú vec. Sám názov „prázdne mená“ nepokladáme za výstižný.

Zásade meniť životné skloňovanie na neživotné pri prenášaní významu odporujú iba slová na -ista. Pravdepodobne preto, že príponou -ista sa nikdy netvorí názvy vecí.

Zložitejší je stav pri podstatných menách na -teľ a -ec typu *deliteľ* a *delenec*. Zložitejší preto, že obidvoma príponami sa tvoria názvy osôb i názvy vecí. No práve táto okolnosť svedčí, že Jánošíkovo jednoznačné riešenie (všetky slová na -teľ majú životné skloňovanie) nevystihuje jazykovú skutočnosť v celej zložitosti.

Predovšetkým aj pri slovách na -teľ treba uplatniť zásadu, že pri prenesení významu prechádza slovo do kategórie neživotných. Boli by to prípady ako *Čitateľ*, *Budovateľ*, *Hlásateľ*, *Vysťahovalec* v názvoch časopisov, *Slovenský spisovateľ* ako názov vydavateľstva. Podobne ako v prípadoch *Detvan* a *Turista* ani tu niet množného čísla. Tvar v *Slovenskom spisovateľi* teda netreba chápať, ako to robí A. Jánošík, ako vplyv češtiny, ale ako prejav tej zákonitosti, ktorú sám objavil a tak veľmi zdôrazňuje pri slovách typu *Detvan* a *Martin*.

Pri apelatívach na -teľ dokladá A. Jánošík z úzu iba tvary *čitatelia*, *ukazovatelia*. Jednako však nemožno nebrať do úvahy doklady na neživotné tvary, i keď doložené iba z učebníc.

Je pozoruhodné, že iný autor, R. Schnek, dochádza priamo k opačnému záveru a tvrdí, že slová na -teľ, ktorými sa označujú neživé veci, majú byť celé (v singulári i pluráli) neživotné. Uvádza pritom ako analógiu slová na -č, ktoré sú skutočne rozštiepené na životné a neživotné (*nosič tovaru* — *nosič konštrukcie*, *volič pri voľbách* — *volič v telefónnej ústredni* a pod.).

Je však zásadný rozdiel medzi slovami typu *turista* a *nosič*. Názov *Turista* vzniká prenesením významu slova *turista*, kým slovo *nosič* vo význame „traverza“ nevzniká prenesením významu slova *nosič* (tovaru), ale samostatným tvorením. Ide vlastne o homonymá: *nosič*¹ — *nosič*². Nie sú zriedkavé aj také prípady, že slovo na -č vznikne len ako názov veci (napr.

vysielač, prijímač). Podobný stav je aj pri slovách na *-ec*, ibaže homonymných dvojíc je tu menej: *chovanec, obrnenec, očkovanec*.

Preto v takýchto prípadoch nikto nepopiera, že jestvujú tvary životné *nosič, o nosičovi*, pl. *nosiči* a popri nich tvary neživotné *nosič, o nosiči*, pl. *nosiče*; podobne aj *chovanec, o chovancovi*, pl. *chovanci*, ale *obrneneč, o obrneneci*, pl. *obrnence*.

Takýto stav by bolo možno vidieť aj pri menách na *-teľ*, najmä v takých prípadoch, keď sú utvorené výslovne ako názvy vecí alebo abstraktných pojmov. Sú to napr. názvy *umorovateľ, úročiteľ, mocniteľ, odmocniteľ, deliteľ, násobiteľ*. To znamená, že neživotné tvary v *násobiteli*, pl. *násobitele* by bolo možno pokladať za jedine oprávnené, a to tým viac, že aj v tých ojedinelých prípadoch, keď sa slová na *-ár* používajú ako názvy vecí, majú skloňovanie neživotných: *nástenkár — nástenkáre, člnkár — člnkáre* (druhy hoblíkov).

Na druhej strane však sú také slová ako *zástupca, škodca*, ba aj neodvodené ako *predok, reprezentant, predstaviteľ*, ktoré si ponechávajú životné skloňovanie, i keď sa hovorí napr. o zvieratách alebo rastlinách: *škodcovia ovocných stromov, zástupcovia triedy kopytníkov, predstavitelia rodu vikokvetých*. Tu, pravda, nejde o samostatné tvorenie, ale o použitie už jestvujúceho slova (životného) na označenie neživotných.

Kodifikácia v Pravidlách teda vychádza z týchto pozorovaní a vcelku zachycuje skutočný stav. Pri slovách na *-teľ*, ak sú názvami neživotných vecí a pojmov, uplatňuje sa vplyv toho, že prípona *-teľ* je typická pre tvorenie životných podstatných mien (a vtedy je v pl. životné skloňovanie). Ale často sa uplatňuje aj zásada, že ide o samostatné tvorenie názvov pre neživé veci a v takom prípade je na mieste neživotné skloňovanie.

Ukazuje sa však, že pri rozhodovaní o tom, či sa dané slovo zaradí k neživotným, nerozhoduje len tvorenie prenesením významu, ale veľmi často aj tvorenie vo vlastnom slova zmysle, odvodzovanie raz ako názov osoby, raz ako názov veci alebo abstraktného pojmu.

Poznámka redakcie. — Uverejňujeme príspevok A. Jánošíka, lebo upozorňuje na vzťahy medzi kategóriou životných a neživotných podstatných mien v slovenčine. Uverejňujeme však zároveň i príspevok J. Horeckého, lebo nemožno sa stotožniť so 4. bodom záveru Jánošíkovho príspevku. Naproti tomu z hľadiska normy spisovnej slovenčiny sa stotožňujeme so stanoviskom J. Horeckého.

Ján Horecký

Anton Jánošík vo svojom príspevku veľmi pekne poukazuje na istú zákonitosť pri zaraďovaní názvov do kategórie životných alebo neživotných podstatných mien v súčasnej slovenčine. Ukazuje, že do kategórie neživotných prechádzajú „prázdne mená“, t. j. mená zbavené svojho pôvodného pomenovacieho obsahu a prenesené na neživú vec. Sám názov „prázdne mená“ nepokladáme za výstižný.

Zásade meniť životné skloňovanie na neživotné pri prenášaní významu odporujú iba slová na -ista. Pravdepodobne preto, že príponou -ista sa nikdy netvorí názvy vecí.

Zložitejší je stav pri podstatných menách na -teľ a -ec typu *deliteľ* a *delenec*. Zložitejší preto, že obidvoma príponami sa tvoria názvy osôb i názvy vecí. No práve táto okolnosť svedčí, že Jánošíkovo jednoznačné riešenie (všetky slová na -teľ majú životné skloňovanie) nevystihuje jazykovú skutočnosť v celej zložitosti.

Predovšetkým aj pri slovách na -teľ treba uplatniť zásadu, že pri prenesení významu prechádza slovo do kategórie neživotných. Boli by to prípady ako *Čitateľ*, *Budovateľ*, *Hlásateľ*, *Vystahovalec* v názvoch časopisov, *Slovenský spisovateľ* ako názov vydavateľstva. Podobne ako v prípadoch *Detvan* a *Turista* ani tu niet množného čísla. Tvar v *Slovenskom spisovateľi* teda netreba chápať, ako to robí A. Jánošík, ako vplyv češtiny, ale ako prejav tej zákonitosti, ktorú sám objavil a tak veľmi zdôrazňuje pri slovách typu *Detvan* a *Martin*.

Pri apelatívach na -teľ dokladá A. Jánošík z úzu iba tvary *čitateľa*, *ukazovateľa*. Jednako však nemožno nebrať do úvahy doklady na neživotné tvary, i keď doložené iba z učebníc.

Je pozoruhodné, že iný autor, R. Schnek, dochádza priamo k opačnému záveru a tvrdí, že slová na -teľ, ktorými sa označujú neživé veci, majú byť celé (v singulári i pluráli) neživotné. Uvádza pritom ako analógiu slová na -č, ktoré sú skutočne rozštiepené na životné a neživotné (*nosič tovaru* — *nosič konštrukcie*, *volič pri voľbách* — *volič v telefónnej ústredni* a pod.).

Je však zásadný rozdiel medzi slovami typu *turista* a *nosič*. Názov *Turista* vzniká prenesením významu slova *turista*, kým slovo *nosič* vo význame „traverza“ nevzniká prenesením významu slova *nosič* (tovaru), ale samostatným tvorením. Ide vlastne o homonymá: *nosič*¹ — *nosič*². Nie sú zriedkavé aj také prípady, že slovo na -č vznikne len ako názov veci (napr.

vysielač, prijímač). Podobný stav je aj pri slovách na *-ec*, ibaže homonymných dvojíc je tu menej: *chovanec, obrnenec, očkovanec*.

Preto v takýchto prípadoch nikto nepopiera, že jestvujú tvary životné *nosič, o nosičovi*, pl. *nosiči* a popri nich tvary neživotné *nosič, o nosiči*, pl. *nosiče*; podobne aj *chovanec, o chovancovi*, pl. *chovanci*, ale *obrnec, o obrnenci*, pl. *obrnence*.

Takýto stav by bolo možno vidieť aj pri menách na *-teľ*, najmä v takých prípadoch, keď sú utvorené výslovne ako názvy vecí alebo abstraktných pojmov. Sú to napr. názvy *umorovateľ, úročiteľ, mocniteľ, odmocniteľ, deliteľ, násobiteľ*. To znamená, že neživotné tvary v *násobiteli*, pl. *násobitele* by bolo možno pokladať za jedine oprávnené, a to tým viac, že aj v tých ojedinelých prípadoch, keď sa slová na *-ár* používajú ako názvy vecí, majú skloňovanie neživotných: *nástenkár — nástenkáre, člnkár — člnkáre* (druhy hoblíkov).

Na druhej strane však sú také slová ako *zástupca, škodca*, ba aj neodvodené ako *predok, reprezentant, predstaviteľ*, ktoré si ponechávajú životné skloňovanie, i keď sa hovorí napr. o zvieratách alebo rastlinách: *škodcovia ovocných stromov, zástupcovia triedy kopytníkov, predstavitelia rodu vikokvetých*. Tu, pravda, nejde o samostatné tvorenie, ale o použitie už jestvujúceho slova (životného) na označenie neživotných.

Kodifikácia v Pravidlách teda vychádza z týchto pozorovaní a vcelku zachycuje skutočný stav. Pri slovách na *-teľ*, ak sú názvami neživotných vecí a pojmov, uplatňuje sa vplyv toho, že prípona *-teľ* je typická pre tvorenie životných podstatných mien (a vtedy je v pl. životné skloňovanie). Ale často sa uplatňuje aj zásada, že ide o samostatné tvorenie názvov pre neživé veci a v takom prípade je na mieste neživotné skloňovanie.

Ukazuje sa však, že pri rozhodovaní o tom, či sa dané slovo zaradí k neživotným, nerozhoduje len tvorenie prenesením významu, ale veľmi často aj tvorenie vo vlastnom slova zmysle, odvodzovanie raz ako názov osoby, raz ako názov veci alebo abstraktného pojmu.

Poznámka redakcie. — Uverejňujeme príspevok A. Jánošíka, lebo upozorňuje na vzťahy medzi kategóriou životných a neživotných podstatných mien v slovenčine. Uverejňujeme však zároveň i príspevok J. Horeckého, lebo nemožno sa stotožniť so 4. bodom záveru Jánošíkovho príspevku. Naproti tomu z hľadiska normy spisovnej slovenčiny sa stotožňujeme so stanoviskom J. Horeckého.

JAZYKOVÁ PORADŇA. Vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1957. Strán 279. Cena viaz. Kčs 15,20.

Dostali sme do rúk novú praktickú príručku spisovnej slovenčiny. Praktickú v najvlastnejšom význame tohto slova. Nie sústavu pravidiel a poučiek v strohom výkladovom tóne, ale živé bezprostredné odpovede na bezprostredné otázky poslucháčov jazykovej poradne nášho rozhlasu. Tento prvý výber rozhlasových päťminútoviek jazykovej poradne je veľmi užitočným doplnením sústavných príručiek, ako sú naše gramatiky a Pravidlá. Podrobne vysvetľuje prípady, ako sa s nimi stretávajú v svojej rečovej praxi používatelia spisovného jazyka. Takto verne odzrkadľuje najnaliehavejšie potreby spisovnej praxe a ukazuje jej citlivé miesta.

V jazykovej výchove našej verejnosti prešli sme už teda od všeobecných a sústavných poučení k jednotlivým prípadom a začíname budovať jazykovú kultúru induktívne, od jednotlivostí. V časopise Slovenská reč sa táto prax pestuje už dávno, od jej založenia, pravda, tu sa skôr vysvetľovali veci, ako na ne prichádzali jazykovedci. V novej príručke *Jazyková poradňa* sa naskladajú otázky a ťažkosti, ako sa s nimi stretávajú ľudia v každodennej reči. A že už aj v praxi dochádza na jednotlivosti a že sa prostredníctvom rozhlasu a týmto uverejnením našli možnosti sústavného výchovného styku jazykovedcov a našej verejnosti, to je svedectvo, ako sme v jazykovej kultúre ďaleko a hlboko.

Naša príručka je vlastne dielom veľkého kolektívu jazykovedných pracovníkov. Sú tu príspevky dvadsiatich štyroch pracovníkov Ústavu slovenského jazyka a iných pracovísk. Aby sme mali jasnú predstavu o tom, aký cieľ sledujú príspevky, treba poznať potreby a požiadavky praxe, na ktoré príspevky reagujú.

Zo samej knihy a z korešpondencie jazykovej poradne vidno, že poslucháči žiadajú najčastejšie rozhodnúť o správnosti jedného z výrazov, ktoré predkladajú. Rozumie sa, že chcú pritom vedieť i to, aké sú dôvody pre schválenie toho-ktorého prípadu. Niekedy sami poukazujú na správny výraz, len si ho nevedia odôvodniť a potrebujú oficiálne uistenie, že ich názor obстоjí. Často sami vedú o tom v svojom prostredí filologický spor. Jeho riešenie je potom i otázkou ich vlastnej prestíže. V mnohých prípadoch sa záujemci kriticky pozastavujú na dvojtvaroch a chcú poznať pravý, lepší tvar, prípadne príčinu jestvovania dvojtvarov. Na neustálenosť pri dvojtvaroch nezriedka reagujú i podráždením, a to pre neistotu v praxi, ktorá z nej vyplýva. Z neustálenosti vinia sám jazyk, prípadne príručky i jazykovedcov, a sú presvedčení, že vec je celkom a ľahko v ich rukách. Stretávame sa i s nevoľou alebo s podivom nad niektorými drobnými rozdielmi, zvláštnosťami a maličkosťami v jazyku. Pokladajú sa za neodôvodnené, za akési vrtochy, koničky samého jazyka alebo i filológov. Pri vysvetľovaní niektorých javov poslucháči postupujú často priamočiaro, veci chápu zjednodušene, akoby jazyk bol prehľadnou schémou, a vychádzajú často z povrchného úsudku. Mnohí sú náchylní chápať niektoré veci ako nedôslednosti, krčvite sa pridŕžávajú toho, čo je staré a zaužívané, a veľmi dôverujú zmene a novému.

Vcelku však poslucháči citlivo a správne reagujú na sporné prípady. Kriticky prijímajú najmä nové slová. Chcú mať istotu o ich oprávnenosti. Žiadajú si vysvetliť význam menej známych a častých slov, alebo si žiadajú vysvetliť isté gramatické pravidlá. Čo je potešiteľné, vyskytujú sa i dopyty čiste pre poučenie. Poslucháči chcú poznať presný význam, použitie a pôvod celkom bežných slov. Podnetom tu teda už nie je len neistota, ale i túžba uvedomele ovládať jazykové prostriedky.

Stav vecí dokresľuje i to, že vydanie príručky si vyžiadali sami poslucháči a jej objavenie na knižnom trhu privítali s neskrývaným uspokojením.

Možno povedať, že reakcie, dopyty a poznámky poslucháčov sú typické, reprezentujú mienku a potreby praxe a predstavujú skutočný stav jazykovej normy v širokom priemere používateľov spisovného jazyka. Odpovede pracovníkov ÚSJ sú teda slovom v pravej chvíli a na pravom mieste. V čom spočíva ich úloha?

Príspevky skúmajú a hodnotia predkladané slová, tvary, dvojtvary a dvojitosť, poukazujú na správny z nich, odporúčajú ho na používanie, zamietajú nesprávny z nich alebo navrhujú náhradu. Podávajú teoretické vysvetlenia, objasňujú formu a význam jazykových prostriedkov. V mnohých prípadoch musia zasiahnuť i v takých javoch, kde sa norma ešte neustálila, a povedať tu rozhodujúce slovo. Mnoho príspevkov reaguje aj na veci, ktoré ušli kritickému oku a uchu poslucháčov a dopĺňujú takto kritický obraz stavu našej rečovej praxe.

Vcelku teda v istých prípadoch príspevky vysvetľujú, upevňujú a uvádzajú do praxe neustálenú normu, v iných prípadoch ju ešte len ustaľujú, príp. výslovne schvaľujú veci, o ktorých jazykoveda doteraz nemala príležitosť povedať svoje slovo. Príručka má takto význam nielen ako pedagogický činiteľ pri jazykovej výchove širokej verejnosti, ale i ako kodifikačný činiteľ pri ustaľovaní spisovnej normy. Bude zaujímavé aspoň v krátkosti si povšimnúť, ako sa využíva jazykovedná teória pri vysvetľovaní a odôvodňovaní jednotlivých javov, ktoré momenty sa vyzdvihujú ako rozhodujúce pre ich správnosť a z ktorých zásad sa vychádza pri ustaľovaní nových prípadov.

Keď pozorujeme, v akej miere sa upotrebovávajú teoretické poučenia pri rozhlasej jazykovej výchove, treba ako zaujímavosť konštatovať, že sa tu uplatňuje prevažná časť gramatických poznatkov, ktoré sú učivom našej osemročnej školy. Použitie poznatky uvedieme pre informáciu v heslách: slovná zásoba a gramatická stavba ako základné komponenty stavby jazyka; usporiadanie slovnej zásoby, frekvencia slov, základný slovný fond; vývin slovnej zásoby a jeho spojenosť s vývinom spoločnosti; poučenie o počte slov, o slovníku a o druhoch slovníkov; význam odborných slov a ich miesto v spisovnej norme; termíny, ich vlastnosti a ich sústava; miesto cudzích slov v spisovnej slovnej zásobe; zákonitosti tvorenia slov a termínov; súvislosť jednotlivých stránok jazyka, tvorenie slov — výslovnosť — pravopis; odvodzovacie zložky slova a ich význam, produktivnosť typov tvorenia slov; zákonitosť jazyka, vnútorné zákonitosti slovenčiny; význam slov; synonymá a homonymá, ich vznik a použitie; zdrobneniny; mená zamestnania; celoslovenské, celonárodné, spisovné a nárečové výrazy; čiastky reči a ich gramatické tvary; podstatné mená konkrétne a abstraktné, všeobecné a vlastné; rod a číslo podstatných mien; prechýľovanie; podstatné mená látkové a hromadné; zhoda, pády a význam niektorých pádových väzieb; tvaroslovný systém, vzory skloňovania podstatných mien, životnosť; stredoslovenské nárečie ako základ tvaroslovného systému spisovného jazyka; definícia prídavných mien, prídavné mená druhové a privlastňovacie; druhy zámen a ich funkcie

vo vete; skloňovanie a používanie čísloviek; definícia slovies; prechodné a neprechodné, dokonavé a nedokonavé slovesá; fázy slovesného deja, rod slovies; slovesá kauzatívne a stavové; slovesné kmene a slovesné tvary; časovanie slovies, väzba slovies; gramatická homonymita; príslovky a predložky, spojky, častice; stavba vety, melódia, dôraz; slovosled a jeho súvislosť s postupom myslenia; postoj hovoriaceho k skutočnosti a druhy viet, vetné členy, jednočlenná veta, súvetie, interpunkcia, zápor; hláska a jej funkcia v stavbe jazyka, druhy hlások, striedanie hlások pri odvodzovaní a ohýbaní slov, asimilácia, rytmický zákon; zložitost', presnosť a jemnosť systému jazyka, súvislosť jazyka s myslením a so spoločenským životom; nerovnaké vyjadrovanie a pojem štýlu, štylistické zafarbenie výrazu a jeho rozmanitosť; a i.

Ukazuje sa, že jazyková výchova verejnosti nie je možná bez gramatických pojmov, a že teda bez nich nie je možná uvedomeľá kultúra reči. A v praxi jazykovej poradne sa ukázalo, že používať tieto pojmy s mierou, na pravom mieste a s príslušným vysvetlením je únosné i pred širokým publikom. Konečne je tu teda rukolapný argument pre školu a pre učiteľa, že gramatické učivo i gramatické pojmy, podávané našou všeobecnovzdelávacou školou, nie sú len záležitosťou, ktorá nepresahuje brány školy a čas školskej dochádzky. Je to požiadavka uvedomelej kultúry reči, a teda náležitosť všeobecného vzdelania.

I keď príručka navonok vyzerá ako súhrn izolovaných príspevkov, vnútorne tvorí prakticky podanú sústavu jazyka. Zdôrazňuje to i rozčlenenie príspevkov na kapitoly. Pre úzku spojitost' jednotlivých stránok jazyka najmä so zreteľom na prax sa niekde javy nedali dosť dobre rozhraničiť (slovná zásoba, tvaroslovie — pravopis, výslovnosť). I tak by sa však bolo v niektorých prípadoch žiadalo toto rozčlenenie zachovať dôslednejšie. Príspevky *Prechod — priechod*, *Štepenie — štiepenie*, *Výmlat — mlatovisko*, *Sebakritika*, *Zloženiiny s celo- a vše-*, *Nadtržba* patrí a skôr do kapitoly o tvorení slov. Prípady *Dvojica slovies zahasíť — zhasnúť*, *Používanie zámen sám a samý*, *Čo so slovným spojením „ob deň“*, *Vidno — je vidno*, *Príslovka a spojka náhle*, *Poznáte význam slova naskutku?*, *Očistom*, *O význame slova čajsi*, *O slovách vraj a reku*, *Áno — hej* náležia do kapitoly o skladbe. Je ešte stále otázka, čo so začlenením náuky o význame slovných druhov a tvarov. Najmä v praktickej príručke však vidno, ako sa stáva málo zreteľným, čo rozumiť pod stavbou vety, keď sa táto náuka kladie do skladby.

Ako sme povedali, rozhlasová prax jazykovej poradne a knižný výber z nej súvisia i s ustaľovaním spisovnej normy. Pri ustaľovaní tejto normy sa uplatňuje, ako vieme, niekoľko momentov. Nový jazykový prostriedok musí byť podložený spoločenskou potrebou. Tým sa rozumie skutočnosť, že treba pomenovať nejaký nový pojem, jav, pre ktorý jazyk ešte nemá vhodný zaužívaný prostriedok. Utvorený alebo prevzatý prostriedok musí zodpovedať zákonitostiam spisovného jazyka. Musí sa ujať v praxi. Ako posledný moment pristupuje kodifikácia daného prvku, to jest jeho oficiálne schválenie. Kodifikácia je dovŕšením spontánneho vytvárania normy, je jeho kontrolou, urýchlením, niekedy ho dokonca aj predchádza (keď sám kodifikátor navrhuje nový prostriedok).

Recenzovaná knižka je cenným dokumentom našej kodifikátorskej praxe, o to viacej, že táto prax, i keď sa v nej iste vychádzalo z ustálených zásad pre normovanie spisovného jazyka, diala sa spontánne, na množstve jednotlivých prípadov a pri veľkom počte autorov. Ak sa v tejto praxi ukazuje jednota — a v knižke sa o nej skutočne môžeme presvedčiť — je to znakom, že ona odráža reálne objektívne tendencie samej normy jazyka.

Všimnime si, aké motívy uvádzajú autori príspevkov pre správnosť alebo nesprávnosť skúmaných prípadov:

Temer vždy sa výslovne konštatuje spoločenská potreba jestvujúceho alebo navrhovaného prostriedku (v jazyku niet iného vhodného prostriedku; jestvujúci prostriedok nevyhovuje, lebo je zastaraný, alebo nezodpovedá zákonitostiam spisovného jazyka). Potreba nového prostriedku sa neposudzuje zjednodušene. Pre diferencované potreby vyjadrovania sa znesú vedľa seba i dva prostriedky, každý pre inú sféru a iné účely jazykového styku. Zákonitosť daného prostriedku sa posudzuje okolnosťou, či je slovo domáce, či je i vo väčšine nárečí, či bolo i v starom jazyku, príp. i v iných slovanských jazykoch, či má široké pole uplatnenia. Ďalej, či obstoí formálne, svojím hláskovým skladom a zaradením do gramatického systému spisovnej slovenčiny. Či má analógiu v iných prípadoch, či je nosné, to jest či sa dajú od neho ľahko tvoriť odvodeniny, alebo naopak, či je osihotené. Či daný slovotvorný postup alebo gramatický jav je ešte dnes produktívny.

Vždy sa skúma významová stránka prostriedku, t. j. či dané slovo, väzba presne, výstižne, výrazne a umelecky účinne vyjadruje pojem, ktorý treba pomenovať. Najmä tu príspevky úspešne presviedčajú poslucháčov, že v rozoberaných jednotlivostiach nejde len o nejaké umelé rozdiely, tvary alebo slová, ale o skutočne potrebné jazykové prostriedky. Zamietnuté prostriedky sa kvalifikujú ako nedomáce, zastarané, osihotené, nevýrazné, chabé, nevystihujúce, ideovo nevyhovujúce, nesymetrické s inými názvami (napr. v terminológii).

Prostriedky navrhované ako správne sa podopierajú aj deduktívnymi dôvodmi. Daný prvok treba prijať, lebo zodpovedá istému gramatickému pravidlu, lebo je v dnešnej spisovnej slovenčine, lebo je to zákon spisovného jazyka, lebo je správny. O tom, či skúmaný prostriedok patrí do normy, rozhoduje i úzus. Patrí tam vtedy, keď sa slovo používa všeobecne, keď ho majú naši spisovatelia, keď ho počujeme v reči ľudu. Správne je preto, že preniklo do spisovného jazyka. Aj kodifikácia sa uvádza ako dôvod pre alebo proti („názov ustálila komisia“, „je to v Pravidlách“ ap.). Apeluje sa často i na jazykový cit a jazykové vedomie samých používateľov spisovného jazyka.

Pre posilnenie záväznosti sa v tom-ktorom prípade uvádzajú aj všeobecné dôvody a citové argumenty: hľadisko kultúry a čistoty jazyka, zrozumiteľnosť reči, hospodárnosť vo vyjadrovaní, spoločenská užitočnosť reči, kultúrna úroveň človeka; výčitka neznalosti materinského jazyka, pohodlia a nedbalosti v reči, chudoby slovnej zásoby, ľahostajnosti k jazykovej čistote, nekritického a neuváženeho používania slov a ľarbavosti v reči; poukazovanie na zlozvyky v reči, na smiešne rečové návyky, na zahanbujúce neznalosti vlastného jazyka, na neprijemné spoločenské následky pri nedostatočnej rečovej kultúre, na pochybnú módu v reči, na krásu a na vysoké spoločenské hodnotenie starostlivej reči ap.

Je tu množstvo rozmanitých argumentov, ktoré sa starostlivo vyberajú, aby na poslucháča dobre zapôsobili. Ich používanie názorne ukazuje, akým zložitým hodnotiacim, motivačným postupom musí prejsť jazykový prostriedok, kým sa pevne ujme v spisovnej norme. Každý z uvedených motívov má svoju silu a účinnosť. Za prednosť dnešnej kodifikátorskej praxe treba uznať fakt, že sa postupuje spravidla radšej induktívne, apelovaním na opodstatnenosť a potrebu daného prvku než odvolávaním sa na autoritu Pravidiel, hoci aj tento dôvod pedagogicky vždy obstoí. Autori neváhajú podrobiť poučnému skúmaniu ani platnosť jednotlivých poučiek Pravidiel. Posilňujú tým dôveru k nim.

Zaujímavý je i obraz rád, ktoré sa v príspevkoch čitateľom podávajú. Odporúča sa: používať navrhované a одобrené slová, zvraty a tvary, dbať na výslovnosť, pravopis, správny výber slov, poznať gramatiku a Pravidlá a rešpektovať ich a neopierať sa výlučne len o vlastný jazykový cit; pozorovať reč iných a vyberať z nej výstižné slová, príp. dobromyseľne upozorňovať na chyby a zlozvyky, starať sa o reč svojho okolia, učiť správne hovoriť deti, navštevovať divadlo a pozorovať reč hercov, cvičiť sa vôbec vo vyjadrovaní, všimnúť si obsah a formu reči, rozširovať si slovnú zásobu stykom s ľuďmi a čítaním, robiť si výpisky potrebných slov a väzieb, cvičiť sa v čítaní, starostlivo hovoriť, dobre si premyslieť to, čo treba povedať, hovoriť zreteľne, jednoducho, starostlivo a nie nákladne a strojene, pozorne vyslovovať dĺžky, mäkkosti, zachovávať asimiláciu a splývavosť vo výslovnosti; odvykať si od dialektizmov, byť opatrný pri používaní cudzích slov, používať slová podľa ich významu a rázu, rozlišovať slová blízke významom alebo formou a nezamieňať ich, všimnúť si zmeny slovej zásoby, rozmýšľať pri použití nového slova, či je potrebné a či zapadá do sústavy spisovného jazyka; správne skloňovať, nehromadiť predložky, dbať na význam väzieb a na súlad medzi myšlienkou a vetnou stavbou, neštylizovať povrchné a nedbalo, uvážiť pri stavbe vety význam slov, dodržiavať syntaktické pravidlá; poznať systém a zákonitosti spisovného jazyka nielen pre uhľadenosť a krásu reči, ale i pre jej dorozumievaciu funkciu — pre zrozumiteľnosť, neporušovať normu, ktorá je jasná a ustálená ap.

Sú to teda rady v jednotlivostiach i rady všeobecné. Ich účinok však nevidíme len v tom, že pomáhajú poslucháčom a čitateľom v zdokonaľovaní ich reči. Uvedené príspevky, ale i celá činnosť jazykovej poradne ÚSJ pomáha nadviazať vzťah širokej verejnosti k otázkam jazykovej kultúry a vypestúva návyk pozorovať reč a hodnotiť ju. A to je koniec živelnosti a začiatok uvedomelosti v jazykovej kultúre.

Príspevky pôsobia výchovne i priamo. Učia hovoriť svojím slovom. Slovo ľahké, hybné, blízke človeku a životu i slovo vážne a náročné strieda sa v jednotlivých príspevkoch. Učí myšlienku vyjadrovať jednoducho, pokojne, trpezlivo, bez spechu a hromadenia, so zmyslom pre jej najjemnejšie detaily a odtienky. Tento spôsob vyjadrovania, citlivý na prirodzený chod myslenia, je najlepšou školou reči. Najmä príspevky G. Horáka sú zamerané aj na tento výchovný účinok. Pritom nie je vždy ľahké reagovať na otázky poslucháčov trpezlivo, taktne a dobromyseľne. Príspevky účinne nadväzujú na životné situácie, uvádzajú aj zaujímavé vecné poučenia, používajú anekdotu, vtip aj iróniu, vedia byť popri taktnosti i prísne a dôrazné.

K metodickému postupu príspevkov možno uviesť hádam len to, že treba vždy osobitne uvážiť poradie, v akom sa uvádzajú chybné a správne slová a tvary (164). Popri chybnom tvare treba vždy výslovne znovu zdôrazniť správny výraz, i keď bol hádam už predtým spomenutý (141). Pri každom jave, i keď je každý príspevok časove obmedzený, treba podľa možnosti spomenúť i najbežnejšie podobné prípady (napr. pri výslovnosti hlásky *v* uviesť i výslovnosť slov *návšteva*, *povstanie*), pretože sa asi podobný príspevok neskoršie už nevyskytne. K opravám na konci knihy možno pridať ešte tieto poznámky: Na str. 19 chýba čiarka vo vete *Naproti tomu so slovami ako rýpadlo, triediareň ...* Naopak nemá byť čiarka na str. 22: *Veď skutočne ide o hektár, ktorý sa vypočíta priemerom zo všetkých obrobených hektárov, a používa sa ako miera pre výkon traktorov...* A na str. 29: *Tento Cervantesov hrdina čítal mnoho vtedajších dobrodružných*

rytierskych románov, a to ho tak poplietlo... Do príspevku o slove predom (str. 114) sa iste ako tlačová chyba dostalo slovo „slovesný“ namiesto slovný (Kto má trochu jazykového citu a kultúry, ... uvažuje, či je to slovo potrebné a či svojou podobou zapadá do slovesného systému rodnej reči). Na str. 170 ušlo korektúre slovo mojím.

Vcelku je príručka vzácnym prínosom tak pre ustálenie normy spisovného jazyka, ako i pre jej uvádzanie do praxe. Používatelia spisovného jazyka budú iste často siahť po nej, v čom im pomôže pripojený abecedný zoznam skúmaných výrazov. Ponúka sa pri tej príležitosti otázka, či by nebolo užitočné vydať pre podobné ciele i knižku drobností z časopisu Slovenská reč. Iste by bol o ňu rovnaký záujem ako o publikáciu jazykovej poradne Čs. rozhlasu.

Fr. Miko

PROF. DR. JOZEF ŠTOLC PÄTDESIATROČNÝ

Keď pred dvadsiatimi piatimi rokmi písal mladý kandidát filozofie Jozef Štolc trochu vzrušene svoju prvú dôležitejšiu prácu, posudok práce prof. Z. Stiebera o spišských nárečiach (bol uverejnený v čas. Bratislava VIII, 1934, 108—112), iste nepredpokladal, že slovenská jazykoveda sa mu stane životným osudom. Jeho cesta k jazykovede bola daná — tak ako cesta viacerých z jeho generácie — cez slovenskú dialektológiu. V tom čase totiž organizoval veľký výskum slovenských nárečí na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského prof. dr. Václav V á ŕ ň ý. V skupine ľudí, ktorí sa dali vtedy na výskum slovenských nárečí, bol aj kandidát filozofie Jozef Štolc. Ako rodák zo Spiša (narodil sa dňa 24. marca 1908 v Hranovnici) vzal si za úlohu zozbierať nárečový materiál a vyskúmať a spracovať nárečie tejto starobylej stolice, ktorá je z jazykovedného stanoviska významná tým, že leží na nárečovom rozhraní východného a stredného Slovenska. Dialektologický materiál začal zbierať r. 1932. Dnes má už zo spišského nárečia zozbieraný, vyexcerpovaný a utriedený obrovský materiál, niektoré zaujímavejšie parciálne problémy i spracoval a publikoval vo viacerých štúdiách, správach a recenziách. Ale celkovú monografiu spišských nárečí nemá doteraz hotovú. J. Štolc neostal totiž stredoškolským profesorom v Sp. Novej Vsi a v Liptovskom Mikuláši, odkiaľ vychádzal do terénu za dialektologickým materiálom. Po niekoľkých rokoch ho preradili do administratívy v ústrednej školskej správe, po oslobodení bol v SAV (najprv v Jazykovom ústave, potom v správe), neskôr bol na rozmanitých iných miestach, až napokon sa stal profesorom Vysokej školy pedagogickej v Bratislave.

Nové miesta kládli nové úlohy. Nebolo možné vracat sa k starým láskam. Po oslobodení r. 1945 začal v Jazykovom ústave SAV organizovať práce na Atlase slovenského jazyka, spolu s podpísaným vydal dotazník pre výskum slovenských nárečí a zorganizoval zozbieranie nárečového materiálu z temer všetkých slovenských osád. Medzitým, r. 1946, konal výskum slovenských nárečí v Maďarsku a napísal o tom veľkú monografiu, v r. 1947 konal výskum slovenských nárečí v Juhoslávii (vyexcerpovaný a utriedený materiál nie je doteraz spracovaný a vydaný), potom bol nejaký čas redaktorom literárnych a jazykových učebníc, pripravil tiež na vydanie niekoľko starších literárnych textov atď. Takto sa postupne jeho pracovné zacielenie, orientované pôvodne iba na rodný Spiš, menilo,

šírilo, prehlbovalo. Ako to obyčajne býva, neobišiel sa ani život, ani odborná práca prof. J. Štolca bez rozličných zvrátov, retardácií a peripetií.

Keď máme pri päťdesiatke hodnotiť dvadsaťpäť rokov jeho odbornej práce, vidíme, že je rozmanitá a bohatá. Ako sa už spomenulo, svoju odbornú prácu začal dialektológiou na rodnom Spiši. Neskoršie rozšíril dialektologické bádanie na oblasť goralskú a po oslobodení na oblasť slovenských nárečí v Maďarsku a v Juhoslávii. Z týchto vlastných nárečových výskumov pochádza viacero jeho prác z opisnej i historickej dialektológie.

Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku (SAV, Bratislava 1949). Je to obsiahla práca o niektorých slovenských nárečových oblastiach v Maďarsku, ktoré prof. Štolc mal možnosť navštíviť v r. 1946 ako odborný člen Presídľovacej komisie. Pozoruhodné na tejto práci je, že jej autor vo veľmi krátkom čase a v ťažkých povojnových pomeroch, časovo i pracovne odvislý od programu komisie, ktorá mala svoje vlastné poslanie, vedel zozbierať obsiahly a cenný materiál. Je jasné, že materiál nie je zozbieraný rovnomerne — z niektorých obcí je tu len charakteristika —, ale z iných oblastí je tu relatívne úplný obraz. Práca ako celok je pre slovenskú jazykovedu veľmi dôležitým dokumentom. Doplná a rozširuje jazykovým materiálom naše vedomosti o dejinách a smeroch kolonizačného pohybu v XVIII. storočí zo Slovenska na Dolnú zem. Pre slovenskú jazykovedu je dôležitá aj tým, že nám umožňuje členiť oblasti slovenských nárečí v Maďarsku a skúmať život slovenských nárečí v inorečovom a inonárodnom prostredí. Okrem toho má svoju dôležitosť aj zo stránky jazykovoteoretickej, pretože na mnohých miestach, kde autor mal možnosť zozbierať podrobnejší materiál, ukazuje na miešanie a na výsledky miešania rozdielnych slovenských nárečí v nových sídliskách v Maďarsku. Na túto obsiahlu dialektologickú prácu sa prof. Jozef Štolc habilitoval na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského.

Z ďalších dialektologických prác spomenieme aspoň niekoľko: *Dialektické členenie spišských nárečí* (Linguistica Slovaca I—II, 191—219). V tejto práci stručne zhrnul výsledky svojich dialektologických výskumov na rodnom Spiši. — *Zmeny o na u, ie na i v nárečí spišskom* (Sborník Matice slovenskej XV, XVI—XVII). V tejto práci opísal a podal podrobný materiál o dôležitej severovýchodoslovenskej nárečovej zmene. Podal aj jej výklad. — *Slabičné r, l na pomedzí stredoslovensko-východoslovenskom*. V tejto práci je úplný materiál k tejto zmene, jej presné rozšírenie, výklad a vnútorné triedenie. — *Slovenské nárečia v Juhoslávii* (Kultúrny život II, č. 21 a č. 22—24). Je to informatívny, no veľmi zhustený a podrobný výklad o slovenských nárečiach v Juhoslávii. — *O pôvode mena rieky Chornad-Hornád* (Jazykovedný sborník V, 152—166). Etymologická štúdia na základe obsiahleho materiálu a historických úvah.

Popri štúdiách zo súčasnej dialektológie, pri ktorých dbal vždy jednak na zretele opisnej dialektológie, jednak na potreby historickej gramatiky, pracoval aj na rozbere starších textov z hľadiska dialektológie. Jeho ostatné dve veľké štúdie z tohto odboru: *Levočské prísažné formuly zo XVI.—XIX. storočia* (Jazykovedný sborník V, 190—247) a *Spišský list z roku 1782* (Jazykovedný sborník VI, 1952) veľmi platne prispeli k správne mu pochopeniu zástoja domáceho východoslovenského nárečia v pomere k spisovnému jazyku v minulosti. Ukázal v nich tiež, ako sa jednotlivé spoločenské triedy usilovali využívať jednotlivé nárečové prvky ako triedne príznaky.

Organizačne veľmi platne prispel k výskumu slovenských nárečí tým, že na základe *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí* sa postaral o zozbieranie ná-

rečového materiálu pre chystaný Atlas slovenského jazyka z temer všetkých slovenských obcí. Jeho zásluhou sa za veľmi krátky čas zhromaždil jedinečne cenný a bohatý materiál.

Popri dialektologickej práci, v ktorej okrem uvedených prác a okrem veľmi dôležitej organizačnej a prípravnej práce na Atlase slovenského jazyka napísal ešte viacej zpráv, štúdií, článkov, posudkov a referátov, venoval sa prof. Jozef Štolc aj otázkam výskumu a kultúry spisovnej slovenčiny. Napísal niekoľko štúdií z kmeňoslovía a morfológie a viacerými článkami propagoval otázky jazykovej kultúry. Dôležitú časť práce na spisovnom jazyku vykonal ako spoluautor viacerých učebníc slovenského jazyka. Je spoluautorom asi dvanástich učebníc slovenského jazyka pre jedenástorčnú školu, odborné školy a pedagogické školy. Je spoluautorom *Slovenskej gramatiky* pre všeobecné potreby širšej verejnosti. Pri tejto práci sa venoval najmä rozpracúvaniu a štúdiu rozmanitých otázok z hláskoslovía a morfológie adjektív, čísloviek a zámen. Mnoho výsledkov svojej práce uložil už v skrátenej forme do príslušných partií *Slovenskej gramatiky*, iné spracúva.

Pri uvádzaní jeho prác neslobodno obísť jeho účasť pri kritickom vydávaní našich klasikov a starších spisovateľov, pretože táto práca — pri našich nedostatočných vedomostiach o podrobnom vývine nášho spisovného jazyka v minulom storočí — vyžaduje mnoho zisťovaní a vedomostí v jednotlivostiach a podrobnostiach.

Odborná práca prof. J. Štolca je bohatá a mnohostranná. Zasahuje oblasť celého slovenského jazyka, i keď jej hlavné ťažisko je v opisnej a historickej dialektológii, v príprave Atlasu slovenského jazyka a v tvarosloví a hláskosloví súčasného spisovného jazyka. Jeho práce sa napospol vyznačujú úsilím o zhrnutie celého prístupného materiálu a o jeho vernú interpretáciu. Preto sú jeho práce obyčajne dosť rozsiahle.

Prof. J. Štolc má za sebou mnohoročnú pedagogickú prax. Ako gymnaziálny profesor začal pôsobiť r. 1933. Okrem toho pôsobil ako lektor slovenského jazyka a za čas aj ako lektor poľského jazyka na Filozofickej fakulte UK. Ako súkromný docent slovenského jazyka prednášal na Filozofickej fakulte UK od letného semestra 1948/1949. Od zimného semestra 1953/1954 prednáša na Vysokej škole pedagogickej v Bratislave.

Z príležitosti päťdesiatych narodenín želáme všetci prof. dr. J. Štolcovi stáleho a pevného zdravia, osobnej spokojnosti a pracovných úspechov. Želali by sme si najmä, aby sa práce na Atlase slovenského jazyka v plnej miere čím skôr rozbehli a v dohľadnom čase aj dokončili.

E. Pauliny

Výslovnosť a skloňovanie mien Verne a Morse. — Mená *Verne* a *Morse* podľa svojho pôvodu patria do skupiny francúzskych a anglických vlastných mien zakončených na nemé *-e*, ktoré sa nevyslovuje. Podľa Pravidiel slovenského pravopisu takéto mená strácajú pri skloňovaní toto *-e* aj v písme, napr. *Shakespeare*, *Shakespeare*; *Lafargue*, *Lafargue*. Len pri zakončení na *-ce* [vysl. *-s*], *-ge* [vysl. *-ž* vo francúzštine, *-dž* v angličtine] a *-che* [vysl. *-š*] ostáva pri písaní *-e* vo všetkých pádoch, napr. *Laplace*, *Laplacea*; *Le Sage*, *Le Sagea*; *Malebranche*, *Malebranchea* atď. (pozri Pravidlá, 79), aby sa koncové *-ce*, *-ge*, *-che* vyslovovali ako *-s*, *-ž*, *-š*, a nie ako *-k*, *-g*. Porov. *France* — *Francea* [vysl. Fráns — Fránsa], ale *Franco* — *Franca* [vysl. Franko — Franka], *Malebranche* — *Malebranchea* [vysl. Malebranš — Malebranša], ale *Moch* — *Mocha* [vysl. Mok — Moka].

Pri vlastných menách *Verne* a *Morse* zisťujeme odchýlky od spôsobu výslovnosti i skloňovania, ktorý sme tu práve spomenuli. Odchýlka sa prejavuje aj pri tvorení odvodenín.

Meno *Verne* by sa malo ako francúzske vlastné meno skloňovať takto: *Verne*, *Verna*, *Vernovi*, (o) *Vernovi*, *Vernom*. Napr. do ruštiny, ktorá cudzie vlastné mená prepisuje podľa výslovnosti (ruskej), toto meno sa prepisuje ako *Vern*. V našich jazykových príručkách sa však meno *Verne* odporúča skloňovať podobne ako mená *Dante*, *Goethe*, v ktorých sa koncové *-e* nielen píše, ale aj vyslovuje: *Verneho*, *Vernemu*, (o) *Vernem*, (s) *Vernem* (pozri E. Pauliny, J. Štolc, Š. Peciar, V. Šándor, Učebnica slovenského jazyka pre I. triedu gymnázií, 2. vyd., Bratislava 1953, 91). Takéto skloňovanie mena *Verne* ukazuje, že sa tu vychádza z už zaužívanej výslovnosti s koncovým *-e*, teda *Verne*, a nie *Vern*. Na výslovnosť koncového *-e* ukazuje aj derivát *verneovka* namiesto „vernovka“. Výslovnosť s koncovým *-e* zaiste podporilo používanie našej podoby krstného mena namiesto francúzskej podoby: *Július Verne*. Môžeme teda konštatovať, že pri mene *Verne* sa u nás oproti pôvodnej francúzskej výslovnosti ustálila výslovnosť s koncovým *-e*. Pôvodnú výslovnosť *Vern* treba vyžadovať v tom prípade, ak sa používa francúzske krstné meno: *Jules Verne* [vysl. Žül Vern].

Komplikovanejšia je situácia pri skloňovaní vlastného mena *Morse* (meno amerického vynálezcu elektromagnetického telegrafu). Podľa Pravidiel slovenského pravopisu mali by sme skloňovať *Morse*, *Morsa*, *Morsovi*, *Morsom*. Privlastňovacie prídavné meno by malo znieť *Morsov* (ako *Shakespeareov*, *Humov* atď.). Namiesto tvaru *Morsov* používa sa však u nás tvar *Morseov*. Takéto písanie je bežné vo všetkých príručkách fyziky aj v Slovníku cudzích slov (Bratislava 1953, 684).

Tvar *Morseov* vznikol asi tak, že sa prípona *-ov* pridala k celej podobe mena, ktoré sa vyslovovalo s koncovým *-e*: *Morse-ov*. Podobne máme odvodené slovo *morzeovka*, v ktorom sa rovnako uchováva koncové *-e* základného slova v písme aj vo výslovnosti. Aby sme zbytočne nerozkolísavali úzus, treba pri skloňovaní ponechať taký spôsob, ako pri mene *Verne*, teda *Morse* [s výslovnosťou *-rze*], *Morseho* atď.

Tvar gen. sg. *Morseho* sa potom môže používať vo funkcii privlastňovacieho

prídavného mena popri doterajšom tvare *Morseov*. Hovorili by sme teda popri *Morseov telegraf*, *Morseova abeceda* aj *Morseho telegraf*, *Morseho abeceda*. Príslušný derivát *morzeovka* je paralelou k *verneovka*.

L. Dvonč

(Pozn. red. Z technických príčin vychádza táto rozličnosť neskôr ako nové vydanie Pravidiel slovenského pravopisu, kde sa autorom navrhovaná úprava uplatnila.)

Udlabčiť, či udlapčiť? — Povšimli sme si, že toto sloveso sa píše doteraz v slovenčine trojakým spôsobom: *udlabčiť*, *udlapčiť*, zriedka i *udlapčiť*. Zo sedemnástich dokladov v kartotéke Ústavu slovenského jazyka sa toto slovo píše šesťkrát s *b* (Zúbek, Tatarka, Jesenská — tri razy —, KŽ), deväťkrát s *p*. Písanie s *l* sme našli iba vo dvoch prípadoch (Tatarka, Mináč). Ďalej sme zistili, že toto sloveso sa používa zväčša (v 14 dokladoch) iba v tvare prídastia minulého trpného, ktoré treba už často chápať ako adjektívum.

V slovenských slovníkoch a vo vydaniach Pravidiel slovenského pravopisu sa tomuto slovu doposiaľ nevenovala pozornosť. Slová *udlabčiť*, *dlabčiť* nie sú zaznamenané ani vo vydaní Pravidiel z roku 1953, ani v starších vydaniach z roku 1931 a 1940. Nie sú ani v Tvrdého slovníku. Iba Káľal má *dlapčiť*, *dlapšať* z Trenčianskej stolice a *udlapčený*, *udapsený*, *udepčený* z Kottovho slovníka.

Pravopisná rozkolísanosť v tomto slove má viac príčin. Vyplýva predovšetkým z expresívneho charakteru tohto slova a z významovej a zvukovej blízkosti tohto slova s expresívnym slovesom *utľapkať*. No významová súvislosť slovesa *utľapkať* s *udlabčiť* je pomerne malá. Kým sloveso *udlabčiť* znamená „udupať, ubiť, utlačiť, a to obyčajne nohami alebo aj nejakým nástrojom“, pri slovese *utľapkať* sa nám najsamprv vybavuje význam „ťapkaním, ťapkaním rukou, dlaňou uhladiť alebo pohladíť“. Zvuková blízkosť týchto slovies spôsobuje niekedy aj vzájomné križenie významov. Tak Timrava, ktorá má tri razy správnu podobu *udlapčený* (*udlapčený chodník*, *udlapčený jarok*, *udlapčená zem*), má raz aj *utľapkaná zem*. Na druhej strane zase ide o základný význam slovesa *utľapkať* v slovese *udlabčiť* u Tatarku: *Rukami u d l a b č i l v piesku malú hradbu*. Tu autor pre väčšiu významovú zreteľnosť pridáva aj slovo *rukami*. Hoci sloveso *utľapkať* je oveľa menej frekventované ako *udlabčiť*, predsa spolu so skupinou onomatopoických a expresívnych slov, charakteristických mäkkými spoluhláskami, vplýva na hláskoslovnú podobu slovesa *udlabčiť/udlapčiť*.

Kolísanie v pravopise súvisí aj s neuvedomovaním si odvođenosti tohto slova od základu *dlab-*, ktorý je v slovách *dlaba*, *laba*. Preto sa píše v tomto slovese niekedy i *l* a v dôsledku znelostnej asimilácie na morfematickom šviku medzi koreňom slova a odvodzovacou príponou *-čiť* preniká písanie s *-p-*. Písanie s *-p-* je podporované aj existenciou tvarov *tlapa/dlapa*. Etymologicky staršia podoba je *tlapa/dlapa* (porov. J. Holub, F. Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1952, 336), ale v slovenských nárečiach aj v spisovnom jazyku je zvyčajnejšia podoba *laba*, *dlaba*, azda pod vplyvom maďarského *láb* (= noha).

Nazdávame sa, že i v expresívnych slovách v tých prípadoch, kde je zjavná a zreteľná a ešte podnes viac-menej uvedomovaná súvislosť odvođeného slova so základným slovom, máme sa pridržať pravopisu základného slova. Keď aplikujeme túto požiadavku na naše sloveso, značí to normovanie *l*, a nie *l*. Aj doterajší pravopisný úzus uprednostňoval *l* pred *l* (15:2). Problematickejšie je

písanie *b/p*. Etymologicky náležitá je tu hláska *p*, ktorá sa objavuje v príbuzných slovách, aj v iných slovanských a baltských jazykoch. V slovenčine je však zvyčajnejšia podoba *dlaba* než *tlapa*. Podoba *dlapa* je zriedkavá. (V materiáli ÚSJ máme na ňu 5 dokladov.) Keby sme sa chceli správať podľa zásad morfológického pravopisného systému, museli by sme vzhľadom na rozšírenosť podoby *dlaba* v ľudovej reči a jej normovanosť v súčasnom spisovnom jazyku písať *b*. Uvedená etymológia slova, ktorú, pravda, filologicky dôkladne nepodkutý používateľ spisovného jazyka nepozná, zaväži iba v spojitosti s druhou dôležitou okolnosťou, že podľa pravidiel znelostnej asimilácie jedine možná výslovnosť je *p*. Je zaujímavé, že aj v dvoch tretinách dokladov (i v Káľalovom slovníku) sa píše *p*, prirodzene nie pod vplyvom uvedomovanej etymológie slova, ale práve pod tlakom výslovnosti. Keď uvážime tieto dve závažné okolnosti (etymológiu slova a výslovnosť), bolo by možné z hľadiska etymologického i fonetického pravopisného systému pripustiť i písanie *udlapčiť*. No z hľadiska morfológického pravopisného systému je správnejší tvar *udlabčiť*, ktorý dôsledne používa napr. Zora Jesenská. Variant s mäkkým *ť* je pre spisovný jazyk nevhodný.

K. Habovštiaková

Sejm — snem, Štátna rada Čínskej ľudovej republiky — vláda Čínskej ľudovej republiky. — V drobnej poznámke Prekladať názvy cudzích parlamentov? (SR XXII, 1957, 66—67) sme upozornili na to, že nie je správne preberať do spisovnej slovenčiny také cudzie názvy parlamentov, ako sú *chural* alebo *medžlis*. Uviedli sme, že je omnoho správnejšie nahrádzať uvedené slová domácimi ekvivalentmi, totiž pomenovaniami *parlament* alebo *národné zhromaždenie*. S mechanickým preberaním cudzieho názvu stretávame sa aj pri názve poľského parlamentu. Poľsky sa parlament volá „sejm“. Tento názov sa preberá bez akejkoľvek zmeny do slovenčiny, takže môžeme u nás čítať alebo počuť o zasadnutí poľského sejmu. Podľa nášho názoru nie je potrebné ponechávať toto slovo v slovenčine. Treba ho nahradiť domácim ekvivalentom. Prekladať slovo „sejm“ slovom *snemovňa* nepokladáme za vhodné, pretože *snemovňa* sa obvykle rozumie jedna komora parlamentu v dvojkomorovom parlamentnom systéme (napr. vo Veľkej Británii je Dolná a Horná snemovňa, v Spojených štátoch amerických je poslanecká snemovňa a senát ako komory parlamentu — kongresu; podobne v prvej ČSR bola poslanecká snemovňa ako nižšia komora a senát ako vyššia komora Národného zhromaždenia atď.). Dnes v Poľskej ľudovej republike podobne ako u nás ide o jednokomorový parlamentný systém. Ako najvhodnejší ekvivalent poľského slova *sejm* sa nám ukazuje domáce slovo *snem*, ktoré poľskému sejmu zodpovedá nielen svojím významom, ale aj svojou formálnou podobou a príslušnosťou slova k tomuže gramatickému rodu.

Dalším „záhadným“ názvom je názov „Štátna rada Čínskej ľudovej republiky“. Pre väčšinu čitateľov novín a poslucháčov rozhlasu, odkiaľ najčastejšie prichádza tento názov, neznamená názov Štátna rada nič viac než sám názov. Málokto pozná významovú stránku daného pomenovania, pojem, ktorý tento názov označuje. Združené pomenovanie *Štátna rada* sa totiž nepoužíva vo všetkých štátoch v rovnakom význame. Tak napr. v Poľskej ľudovej republike sa názvom *Štátna rada* označuje sbor, ktorý kolektívne vykonáva funkciu prezidenta; je to teda akýsi „sborový“ prezident (v SSSR je to prezídium Najvyššieho sovietu). — Niekedy sa názvom *Štátna rada* označuje poradný štátny orgán

(tak to bolo napr. za tzv. slovenského štátu). V Čínskej ľudovej republike sa týmto názvom označuje najvyšší výkonný orgán, teda orgán, ktorý my nazývame vládou. Štátna rada Čínskej ľudovej republiky nie je teda nič iného než vláda tejto republiky a predseda Štátnej rady je predsedom vlády, ministerským predsedom. Názov *Štátna rada* je doslovný preklad. Namiesto doslovného prekladu treba používať domáci ekvivalent vláda. Nazdávame sa, že mená cudzích štátnych orgánov s podstatne rovnakým pojmovým obsahom a rozsahom možno vhodne prekladať tak, že sa použije domáci ekvivalent a nebude sa prekladať od slova do slova. Pri takomto spôsobe prekladania by sa noviny v mnohých prípadoch stali omnoho zrozumiteľnejšie a prístupnejšie pre široký okruh čitateľov (to platí analogicky pre rozhlas a televíziu). Nemožno totiž predpokladať, že každý pozná obsahové rozdiely v používaní takých názvov ako *Štátna rada* podľa jednotlivých štátov. Postup, ktorý sme tu naznačili, je náročnejší než ten, ktorý sa dosiaľ uplatňuje, bol by však mnohonásobne účinnejší.

L. Dvonč

O správnom používaní slov predseda a prezident. — Slovo *predseda* sa vykladá ako „ten, kto predsedá, stojí na čele nejakého výboru, rady, sboru a pod.“. Povinnosti predsedov bývajú obyčajne presne ustanovené (v stanovách inštitúcie, združenia; v ústave zas povinnosti predsedu vlády a pod.). Význam slova *predseda* je u nás ustálený.

Naproti tomu význam slova *prezident* sa značne menil. V Dodatkoch k Ottovmu Slovníku naučnému (Dílu páteho, svazek první, Praha 1938) na str. 115 sa píše, že *prezident* je pôvodne označenie pre predsedajúcu osobu, z ktorej sa behom doby vyvinul úradný titul pre osoby stojace v čele úradov alebo korporácií veľkého významu. V republikách sa titul *prezident* používa pre volenú hlavu štátu.

Ak sa pozrieme na dnešné používanie slova *prezident*, môžeme povedať, že u nás máme pomenovanie *prezident* pre hlavu štátu a pre predsedu Československej akadémie vied. Odstránený bol titul *prezident* pri označovaní predsedu Najvyššieho súdu. Najobvyklejšie však prichodí toto slovo vo význame „hlava štátu“.

Všimnime si teraz odchýlky v používaní oboch slov.

Pretože sa bežne u nás používa slovo *prezident* vo význame „hlava štátu“, chápeme ako nevhodné a neprimerané používanie slova *prezident* namiesto slova *predseda* pri označovaní predsedov správnych rád veľkých obchodných podnikov a spoločností, napr. „prezident United Fruit Company, spoločnosti Metro-Goldwyn-Mayer“ atď. V tomto prípade ide proste o mechanický prepis z angličtiny. Prekladateľ nesmie však mechanicky prepisovať alebo prekladať. Ak by sme takto mechanicky postupovali, potom by sme neraz dostali veľmi podivné „preklady“, napr. poľské *prezes Rady ministrów* nemožno preložiť ako „prézes rady ministrov“, ale ako *predseda vlády*. Treba hľadať zodpovedajúci ekvivalent, hľadať slovo, ktoré sa u nás používa na vyjadrenie daného pojmu. Namiesto vyjadrenia „prezident United Fruit Company“ a pod. bude správnejšie vyjadrenie *predseda United Fruit Company* atď. Stručne: ak nejde o volenú hlavu štátu (v republike) alebo o predsedu štátnej akadémie vied, budeme používať slovo *predseda*.

V druhom prípade ide opačne o používanie slova *predseda* namiesto slova

prezident vo význame „hlava štátu“. Aj takéto používanie pokladáme za neobvyklé, neopodstatnené, ba pre mnohých ľudí za nezrozumiteľné. V štúrovskom období sa používalo slovo *predsedník* (tvorené príponou *-ník*, porov. derivát *predsedníčka* a *predsednícky*) namiesto slova *prezident* pre hlavu štátu, napr. *predsedník Francúzskej republiky*. Takto sa slovo *predsedník* používa aj dnes v srbochorvátskom jazyku. V ďalšom vývine spisovnej slovenčiny sa však slovo *predsedník*, resp. *predseda* prestalo používať na označenie hlavy štátu a ustálilo sa v tomto význame slovo *prezident*. Najnovšie zisťujeme nevhodné používanie slova *predseda* na označenie hlavy štátu v prípade „predseda Čínskej ľudovej republiky“. Tento spôsob používania slova *predseda*, narušuje našu tradíciu. Termín „predseda Čínskej ľudovej republiky“, (resp. *predseda*) — používaný v našej tlači — mnohým ľuďom nehovorí, o akú funkciu a postavenie tu vlastne ide. Naproti tomu slovo *prezident* vo význame „hlava štátu“ je všeobecne známe a každému zrozumiteľné. Aj v tomto prípade sa uplatnilo iba prosté prekladanie namiesto vyhľadania zodpovedajúceho domáceho ekvivalentu. Táto skutočnosť nás prekvapuje tým viac, že srbochorvátske *predsedník* sa u nás správne prekladá s použitím domáceho ekvivalentu *prezident* (*prezident Federatívnej ľudovej republiky Juhoslávie*). Podobne treba hovoriť o *prezidentovi Čínskej ľudovej republiky*.

L. Dvonč

Niektoré názvy zamestnania žien. — Pracovníci Mäsokombinátu v Prešove majú ťažkosti s názvami pre ženy, ktoré vykonávajú špeciálne práce. Ide o činiteľské mená ženského rodu ako napr. *vyváračka* (držiek), *viazačka* (čriev), *čistička* (konzerv), *zberačka* (žliaz), *ťahovačka* (slaniny) ap. Uvedené názvy sú tvorené správne. Pri podstatnom mene *zberačka* treba pamätať na jeho ďalší význam („varecha“) a na možnú zámenu. Správne sú aj názvy *kostička* (mäsa — od slovesa *kostiť*), *konzervárka* (mäsa) a *expeditérka* (výrobkov).

Celkom neobvyklé a nesprávne je však slovo „čistiarka“ (držiek). V spisovnej slovenčine má už svoje miesto podoba *čistič* — *čistička*. Ani potreba rozlišovať dve rozličné činnosti (*čistička konzerv* — *čistiarka držiek*) neoprávňuje zavádzať novotvar „čistiarka“. Bude sa treba aj v druhom prípade uspokojiť s rovnakým názvom pre — koniec koncov — rovnakú činnosť: *čistička držiek*.

Z iných dôvodov sú námietky proti názvu *narážačka* (salámy a párkov). Sloveso *narážať* totiž svojím významom nezodpovedá činnosti, o ktorú v danom prípade ide. Skôr by sa hodilo činiteľské meno *navliekačka*, lebo ide o navliekanie čriev na naplňací vývod.

Neistota je najmä pri názvoch pre plničky jaterníc a tlačeníek, kde obidve činnosti treba rozlíšiť. Príslušné činiteľské mená utvoríme správne a vhodne od spomenutých podstatných mien, teda *jaterničiarka* a *tlačenkárka*. Pravda, len ak sa prípadne neuspokojíme s opisným pomenovaním *plnička jaterníc* a *plnička tlačeníek*.

Pracovníčku, ktorá nalepuje firemné štítky, etikety na obaly odosielaného tovaru, možno volať *etiketovačkou* (od slovesa *etiketovať* — obaly), *etiketárkou*, *štítkárkou*, *nálepkárkou*, prípadne *štítkovačkou* (od slovesa *štítkovať* — obaly). Významom lepšie zodpovedajú názvy odvodené od sloves. Z nich treba dať prednosť názvu *etiketovačka* najmä pre jeho priesťažnosť.

Fr. Miko

Osvojiteľ, osvojovateľ? — Pri koncipovaní slovníka stretli sme sa s heslami *osvojiteľ, osvojovateľ*. Prekvapilo nás, že v slovníkovom materiáli ÚSJ sme našli doklady iba na slovo *osvojiteľ*, kým na výraz *osvojovateľ* nebolo nijakých dokladov. Obidve podoby sa však uvádzajú v slovníkovej časti Pravidiel slovenského pravopisu. Takto vzniká otázka, či sú potrebné obidve slová.

Aby sme dostali odpoveď na túto otázku, pokúsime sa rozobrať najmä významovú stránku dvojice *osvojiteľ — osvojovateľ*. Ide o podstatné mená činiteľského významu, odvodené z dvojice slovies *osvojiť (si) — osvojovať si* príponou *-teľ*. Dokonavé reflexívum *osvojiť si niečo* má dva významy: 1. privlastniť si, prisvojiť si, nechať si pre seba: *osvojiť si niečiu vec*; 2. prijať za svoje, nadobudnúť si: *osvojiť si mienku, názor, osvojiť si znalosť niečoho*. Ďalej sme v excerpdoch zistili, že dokonavé sloveso *osvojiť* sa viaže s osobným predmetom ako nezvratné: *osvojiť niekoho*. V takejto podobe sa vyskytuje iba ako odborný výraz v príručkách a časopisoch právnej vedy v spojeniach ako *osvojiť dieťa, osvojiť maloletú osobu (osoby)*. Konštrukcia *osvojiť dieťa, osvojiť osobu* má význam „vziať za vlastné, adoptovať“. Pre zvrtné sloveso *osvojiť si niečo* máme doložený nedokonavý korelát *osvojovať si niečo*, kým pri nezvratnom *osvojiť niekoho* niet dokladov na nedokonavý pár. Od slovesa *osvojiť* sa tvoria ďalšie odborné (právnické) termíny, ako *osvojiteľ, osvojiteľka* „osoba prijímajúca cudziu maloletú osobu za vlastné dieťa, kto adoptuje, adoptant, adoptívny rodič“, *osvojenec, osvojenka* „osoba prijatá za vlastnú, adoptovaná osoba“ a slovesné podstatné meno *osvojenie* „zmluva o prijatí cudzej maloletej osoby za vlastné dieťa, adoptácia“. Tieto termíny, odvodeniny od dokonavého slovesa, uvádzajú sa aj v Právnickom terminologickom slovníku (1952). Pri rozbere dokonavého slovesa *osvojiť* sme videli, že sa od neho tvoria odvodeniny — medzi nimi i činiteľské meno *osvojiteľ*. Tieto odvodené slová fungujú ako právnické termíny, i činiteľské meno *osvojiteľ* funguje iba ako odborný právnický termín. Počet takto tvorených slov, prevažne odborných, je veľmi obmedzený. V SR XX, 1955, číslo 6, M. Marsinová píše o tvorení činiteľských mien na *-teľ*. Medzi činiteľskými menami, utvorenými od dokonavých slovies, uvádza tieto právnické termíny: *scudziteľ, poistiteľ, doručiteľ*. Do tohto obmedzeného počtu môžeme pridružiť aj náš termín *osvojiteľ (osvojiteľka)*.

Teraz nám ešte zostáva zmieniť sa o činiteľskom mene *osvojovateľ*. Potenciálnosť jeho tvorenia nemožno úplne odmietat. Hlavne preto, že patrí k veľmi produktívnemu typu tvorenia činiteľských mien a aj preto, že i významový obsah nedokonavého slovesa *osvojovať* túto možnosť predpokladá. Vyššie sme spomínali, že nedokonavé sloveso vystupuje ako korelát k prechodnému reflexívu *osvojiť si niečo*, ktoré má dva významy. Rovnako ich máme aj pri nedokonavom tvare *osvojovať si niečo*: 1. privlastňovať si, prisvojovať si, nechávať si pre seba: *osvojovať si niečiu vec*; 2. prijímať za svoje, nadobúdať si: *osvojovať si mienku, skúsenosti, správne metódy, zásady niečoho* a pod. I keď niet dokladov, možno považovať tvorenie činiteľského mena *osvojovateľ* pre prvý význam slovesa *osvojovať si niečo* za celkom reálne. Dobré možno predpokladať takéto spojenia: *spolahlivý, dobrý* atď. *osvojovateľ nových metód, pohotový, rýchly* atď. *osvojovateľ skúseností, výdobytkov vedy* a pod.

Podľa týchto konštatovaní sa domnievame, že Pravidlá oprávnene uvádzajú dvojicu činiteľských mien *osvojiteľ — osvojovateľ*, lebo sú významovo rozdielne. Slovo *osvojiteľ* existuje iba ako právnický termín a výraz *osvojovateľ* možno dobre využiť v iných oblastiach. Š. Vragaš

O presýtenom významovom spojení. — Slovo, pomenovanie je označením pre istý vymedzený úsek skutočnosti. Niektoré slovo, pomenovanie označuje jednoduchú, nezložitú skutočnosť, iné — obyčajne zložené alebo odvodené — je pomenovaním pre skutočnosť mnohotvárnejšiu. V skutočnom svete však jednotlivé javy existujú nie osihotene, ale v istých vzájomných vzťahoch, a to sa v jazykovom prejave odráža nielen v zákonitom gramatickom súvisiacich slov a pomenovaní, ale aj v primeranom výbere slov významove súvisiacich. Len takto sa dosahuje jasnosť a presnosť vyjadrovania i hladkosť a úspornosť výrazu. Ak nekladíme dôraz na primerané kombinácie významových jednotiek, môžeme sa dostať do dvoch extrémov: zbytočným hromadením významových prvkov sa presycuje, preťažuje výraz, vyjadrovanie, alebo je vyjadrovanie neúplné, nevýrazné, keď všetky významové prvky nie sú náležite zastúpené.

U dobrého štylistu sa skôr môžeme stretnúť s priestupkami preťaženosť výrazu, ktorá nie je odôvodnená, ako na to možno poukázať na tomto doklade z našej súčasnej prózy: *Frontálne, v rozvinutej línii ženie sa [stádo] k pahorku, iba na samom jeho úpätí sa rozdvíja do dvoch prúdov.* (D. Tatarka, Človek na cestách, SS 1957, 194.) — V tejto vete ide o prostý opis pozorovanej skutočnosti, kde sa žiada jednoduché vecné vyjadrovanie. Všimnime si spojenie *rozdvojil sa do dvoch prúdov*. Predovšetkým je tu sloveso *rozdvojil sa*. Je to nepôvodné, odvodené sloveso významove súvisiace s číslovkou *dva*, *dvoje*. Ale význam slovesa *rozdvojil (sa)* je okrem odvodzovacieho základu určovaný aj významom predpony *roz-*, ktorá utvára význam odlišný od iného slovesa z rovnakého základu, od slovesa *zdvojil (sa)*. Spojením významu základu a predpony nadobúda sloveso *rozdvojil* význam „urobiť z jedného celku dve časti“, teda význam, ktorý možno vyjadriť aj slovnými spojeniami *rozdeliť/rozštiepiť/rozpojiť na dve časti*. Ak je teda významový prvok dvoch častí obsiahnutý už vo význame slovesa *rozdvojil (sa)*, výraz „*rozdvojil sa do dvoch prúdov*“, ako ho čítame v citovanej vete, je presýtený, lebo logicky je nemožné „*rozdvojil sa do troch, štyroch atď. prúdov*“. Vecne je opodstatnené iba vyjadrenie *rozdvojil sa do prúdov*. Ale práve preto, že sme v oblasti štýlu a slovníka, sú možné aj iné varianty na vyjadrenie tej istej skutočnosti. Sloveso *rozdvojil (sa)* má v porovnaní so slovesami *rozdeliť (sa)*, *rozštiepiť (sa)*, *rozpojiť (sa)* bohatší obsah, preto však menší, obmedzenejší rozsah používania. S bohatosťou jeho obsahu súvisí aj to, že jeho zásah nemusí byť bližšie určený okolnosťou, ktorá je už prítomná vo význame daného slovesa na rozdiel od slovies s chudobnejším obsahom, ako sú *rozdeliť (sa)*, *rozštiepiť (sa)*, *rozpojiť (sa)*. Štylista má možnosť výberu: *rozdvojil niečo* ako vyjadrenie veľmi presné, jednoznačné, rázu skôr terminologického, alebo: *rozdeliť/rozštiepiť/rozpojiť niečo na dve časti, na dva prúdy* ako vyjadrenie opisné, vhodné pre opis. Uvedenú štylizáciu možno teda nahradiť takýmito štylizáciami: ... *iba na samom ... úpätí sa [stádo] rozdvíja (do prúdov)*, alebo ešte vhodnejšie: ... *iba na samom ... úpätí sa [stádo] rozdelí (rozštiepi, rozpojí) do dvoch prúdov*.

M. Marsinová

Nové knihy Slovenskej akadémie vied

SLOVANSKÉ ŠTÚDIE I. Z DEJÍN ČESKOSLOVENSKO-UKRAJINSKÝCH STYKOV

Práca je venovaná stému výročiu narodenia významného ukrajinského politického dejateľa, spisovateľa, básnika Ivana Franka a podáva stručný prehľad dejín česko-slovensko-ukrajinských vzťahov a stykov. Ďalej sa tu hovorí o Ivanovi Frankovi a o jeho význame v medzislovenských vzťahoch. Uverejňuje sa aj materiál z konferencie o československo-ukrajinských vzťahoch, ako aj spomienky súčasných na Ivana Franka.

Z obsahu: Akademik Sirácky A., Za ďalšie upevňovanie a prehĺbovanie česko-slovensko-ukrajinských vzťahov. Stručný prehľad dejín československo-ukrajinských vzťahov a stykov. — Skyrdová T., Spoločensko-politické a filozofické náhľady Ivana Franka. — Židlický V., Ivan Franko a Slovanstvo. — Žuravská I. E., Ivan Franko — kritik českej literatúry. — Akademik Mráz A., Ivan Franko o Jánovi Kollárovi. — Lozynskij I., Ivan Franko — prekladateľ a popularizátor diela Karla Havlíčka Borovského. — Nevrlý M., Ivan Franko a pokrokové hnutie v Čechách v devadesiatých letech 19. storočia. — Molnár M., Frankova spolupráca s českou tlačou. — Koutenská Z., České preklady Ivana Franka. — Vavro J., K prekladom z diela Ivana Franka do slovenčiny. — Zilynskij O., O vzájomných vzťahoch ukrajinských, českých a slovenských ľudových písní. — Hontar P., Ukrajinsko-české literárne vzťahy v prvú polovinu 19. storočia. — Pankievič I., Západoukrajinské literárne obrodenie a Ján Kollár. — Hostička V., Pavel Jozef Šafařík a Ukrajinci. — Rott A., O kultúrnych stykoch Čechov a Slovákov so Zakarpatskými Ukrajincami. — Žáček V., Ze styků Čechů a západních Ukrajinců v revolučních letech 1848 a 1849. — Lazar E., Príspevok k otázke o slovensko-ukrajinských literárnych vzťahoch v 19. storočí.

SAV, Bratislava 1957, strán 350, viaz. Kčs 43,50.

J. Stanislav

DEJINY SLOVENSKÉHO JAZYKA III. TEXTY

V prvej časti knihy autor podáva zprávy o starých Slovanoch a vytvára tak obraz o spôsobe ich života. V druhej časti predkladá niekoľko staroslovienskych textov v latinskom prepise s prekladom do súčasnej slovenčiny a s poznámkami. V ďalšej časti podáva najprv slovenské osobné mená a potom súvislé texty rozmanitého druhu (listy, kázne, zápisy, piesne, ukážky z protokolov a pod.) až do XVII. storočia. V štvrtej časti sa zaoberá ukážkami zo staročeských textov a nakoniec ukážkami staroslovienskych hlaholských a cyrilských textov.

SAV, Bratislava 1957, strán 326, obráz. 24, viaz. Kčs 41.—.

DEJINY STARŠEJ SLOVENSKEJ LITERATÚRY

Dejiny sú kolektívnou prácou J. Mišianika, J. Minárika a M. Cesnakovej. Autori zhrnuli všetok doterajší materiál, ktorý rozmnožili vlastným archívnym výskumom o ďalšie pamiatky a faktá. Zaoberajú sa tu staroslovienskou vzdelanosťou, dobou románsko-gotickou, humanizmom, renesanciou a barokom. Ďalej historickými piesňami, renesančnou drámou, duchovnou poéziou, ľudovou slovesnosťou a náukovou spisbou.

SAV, Bratislava 1957, strán 348, obráz. 134, viaz. Kčs 36.—.

A. V. Isačenko

SLOVENSKO-RUSKÝ PREKLADOVÝ SLOVNÍK II.

V druhom diele slovensko-ruského prekladového slovníka autor spracúva písmená P—Ž. Slovensko-ruský prekladový slovník je prvým dvojzväzkovým slovníkom slovensko-cudzojazyčným, ktorý obsahuje asi 100 000 slov. Slovník poslúži nielen širokým kruhom školským a vysokoškolským, ale aj náročnejším prekladateľom a odborníkom. Slovník je nepostrádateľnou pomôckou pre každého zahraničného, najmä sovietskeho slavistu, ktorý pri čítaní nových a starších pôvodných slovenských textov nemá dodnes poruke také rozsiahle lexikografické dielo. Slovník obsahuje aj najnovšie politické a hospodárske slovenské termíny; v druhom diele sa však odhládlo od mnohých zbytočných nárečových, básnických a zastaralých výrazov, aj keď do slovníka boli pojaté výrazy a termíny historické.

SAV, Bratislava 1957, strán 824, viaz. Kčs 35.—.

A. Droppa

DEMÄNOVSKÉ JASKYNE

Jedným z najvyhľadávanejších kútov Slovenska je Demänovská dolina na severnej strane Nízkyh Tatier so svetoznámyimi Demänovskými jaskyňami. I keď sa o nich zachovala literatúra, predsa neboli dosiaľ odborne spracované, čo si ako veľké prírodné múzeum právom zasluhujú.

Dielo o Demänovských jaskyniach je výsledkom 5 rokov systematických prác v teréne, ktoré autor vykonal v rámci výskumov najprv v Slovenskej speleologickej spoločnosti, potom v Múzeu Slovenského krasu v Lipt. Mikuláši. Monografické spracovanie týchto jaskýň podáva prehľadný obraz o ich vzniku, vývine a histórii. Podrobnejšie si všíma geomorfológiu jednotlivých jaskýň, študuje ich genézu a vývoj. Opisuje jaskynnú faunu a flóru, ako aj mikroklímu každej jaskyne. Neobmedzuje sa len na podzemné krasové formy, ale zachycuje aj povrchové tvary, pretože navzájom súvisia.

Práca je doplnená osobitnou mapovou prílohou, súhrnom v ruskom a nemeckom jazyku a literatúrou.

SAV, Bratislava 1957, strán 290, viaz. Kčs 60,70.

SLOVENSKÁ REČ

časopis Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied
pre výskum a kultúru slovenského jazyka

Ročník XXIII, 1958, číslo 1

Vydalo v Bratislave roku 1958

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. dr. Eugen Jóna

Výkonná redaktorka Marta Marsinová

Vytlačili Severoslovenské tlačiarne, n. p., Martin

Výmer PK HSVZ čís. 18163/50-II/3.

X-20233.

Cena Kčs 4,—